

O JAVNOJ VJERI I DISPOZITIVNOSTI SREDNJOVJEKOVNIH NOTARSKIH ISPRAVA S OSOBITIM OBZIROM NA HRVATSKE PRIMORSKE KRAJEVE*

L u j o M a r g e t i ć

A. JAVNA VJERA NOTARSKIH ISPRAVA

I. SASTAVLJANJE ISPRAVA U KASNORIMSKOM CARSTVU

Kasnorimsko carstvo poznavalo je više vrsti pismenih svjedočanstava o pravnim poslovima:

1. Vlastoručno napisana odnosno potpisana isprava (chirographum), koja se u Rimu pojavljuje počevši od 3. st.

2. Isprava koju supotpisuju tri ili pet svjedoka, a koja je propisana za mnogobrojne pravne poslove.¹

3. Isprava napisana po tabelionu, pisaru što se obrtimice bavi pisanjem isprava, a koji nije javni službenik, već privatna osoba bez javne vjere.² Tabelioni su bili na vrlo niskoj cijeni³ pa čak dekurion nije smio obavljati taj zanat.⁴ Tabelioni su bili udruženi u korporacije, tzv. scholae, a imali su svoju kancelariju (statio) na forumu gdje su sa svojim podređenim činovnicima vršili građanstvu razne pisarske usluge, sastavljali tužbe, isprave o pravnim poslovima, izjave i tome slično.

*Upotrebljavamo izraz hrvatski primorski krajevi umjesto navođenja Hrvatskog primorja i Dalmacije tim više što će u pojedinim dijelovima rasprave biti govora i o Istri.

¹ Npr. Codex Iustinianus (u daljnjem tekstu: C.) 4, 2, 17; 4, 21, 20; 4, 29, 23; 6, 23, 27; 7, 40, 2; 8, 17 (18), 11. V. Corpus iuris civilis, editio stereotypa decima, vol. II, Codex Iustinianus, recognovit et retractavit Paulus Krüger, Berolini 1929; Novellae Iustiniani (u daljnjem tekstu: Nov.) 117, c. 2. 15. V. Corpus iuris civilis, editio stereotypa quinta vol. III, Novellae, recognovit Rudolf Schoell, absolvit Guilelmus Kroll, Berolini 1928.

² O. K a r l o w a, Römische Rechtsgeschichte, I, Leipzig 1885, 999 i d.

³ isp. npr. Nov. 44.

⁴ F. W i e a c k e r, Recht und Gesellschaft in der Spätantike, Stuttgart 1964, 127.

4. Alegacija (tj. izjava u zapisnik) isprava pred gradskim vijećem (apud curiam) kao i insinuacija (tj. upis u službene akte) u općinske akte, uvedeni pod utjecajem grčkog prava početkom 4. st. po Konstantinu izričito za darovanja nekretnina, a nesumnjivo⁵ i za kupoprodajne ugovore.

Za darovanje nekretnina, po prilično nejasnom Konstantinovu zakonu iz 316. god.,⁶ traži se prisutnost što većeg broja osoba (scientibus plurimis),⁷ zatim sastavljanje zapisnika pred provincijskim sudom (consignatio actis iudicis, cui summa provinciae commissa est),⁸ odnosno pred municipalnim vlastima (si iuder aberit... mandetur istud magistratum actis),⁹ i konačno tradicija zemljišta u prisutnosti što većeg broja susjeda (aduocata uicinitate... conuento plurimorum).¹⁰

Konstantinov zakon iz 313. god. o otuđivanju nekretnina prodajom¹¹ još je nejasniji te čak i ne spominje alegaciju, već među uvjetima valjanosti kupoprodaje zemljišta traži prethodni službeni uviđaj (inspectio publica vel fiscalis),¹² ugovorne formalnosti, koje doduše ne navodi pobliže (eo tempore, quo inter uenditorem et emptorem contractus sollemniter explicatur),¹³ kao i prisutnost i suglasnost susjeda (uicinis praesentibus; sub clamationibus populi).¹⁴

Kod pravnih poslova što se odnose na otuđivanje nekretnina, stjecalac je podnosio vlastima ispravu otuđivanja pa je vlast pristupala uzimanju u zapisnik izjave protustranke, tj. otuđivaoca, da li isprava odgovara njegovoj volji. Isprava se upisivala u službene knjige, a stjecalac je dobivao prijepis zapisnika. I zapisnik i knjige zovu se acta.¹⁵

Spomenuti Konstantinovi zakoni samo su dio temeljite reorganizacije rimskog carstva, što su je nakon teških političkih i ekonomskih potresa trećeg stoljeća sproveli Dioklecijan i Konstantin. Dakako da je obvezno učestvovanje javnih vlasti kod najvažnijih privatnih poslova uvelike otežavalo promet dobrima i da je ono djelomično uzrokovalo gospodarsko nazadovanje rimskog carstva u 4. i 5. stoljeću. Ipak je time dobiveno na pravnoj sigurnosti pa nije čudo da se insinuacija koristila i za one pravne poslove za koje nije bila propisana kao obvezna pravna forma. Da bi se povećala pravna sigurnost, bilo je propisano da uz magistrata i exceptora budu prisutna kod izrade spomenutih akata još i tri kurijala.¹⁶

Činovnici provincijalne administracije koji su imali dužnost da obavljaju sve potrebne službene poslove u vezi s ispostavljanjem, unošenjem u akta i čuvanjem isprava, bili su također korporativno organizirani pod vodstvom

⁵ H. Steinacker, 'Traditio cartae' und 'traditio per cartam', ein Kontinuitätsproblem, *Archiv für Diplomatik*, 5/6 Band, Köln-Graz 1959/60, 44.

⁶ Fragmenta vaticana (u daljnjem tekstu: Fr. vat.) 249. V. Fontes iuris romani anteiustiniani, Pars altera, Auctores, edidit Johannes Baviera, Florentiae 1909, 443.

⁷ Fr. vat. 249, 6.

⁸ Fr. vat. 249, 7.8.

⁹ Fr. vat. 249, 8.

¹⁰ Fr. vat. 249, 6.

¹¹ Fr. vat. 35.

¹² Fr. vat. 35, 3. Usp. Codex Theodosianus (u daljnjem tekstu CT) 3, 1, 2.

¹³ Fr. vat. 35, 4.

¹⁴ Fr. vat. 35, 5.6.

¹⁵ isp. postupak prikazan u Marini, I papiri diplomatici, Roma 1805, br. 82 i 83 (4 st.) i br. 115 (6. st.)

¹⁶ CT 12, 1, 151.

primicerija, a dijelili su se na dvije scholae nižih (exceptores) i viših (chartularii) činovnika.

5. Na kraju možemo spomenuti i tabularije, niže računске činovnike provincijalne administracije, koji su u nekim slučajevima, kad je ovlašteni nosilac vlasti (npr. praeses provinciae) bio odsutan, mogli umjesto njega sačiniti ispravu o nekom razmjerno manje važnom poslu, npr. sastaviti ispravu o prekidu zastare tužbenog zahtjeva.¹⁷ Tabularii su publicae personae, čijim se aktima priznaje fides publica u strogo ograničenim slučajevima, utvrđenim u carskim konstitucijama.

II. JAVNA VJERA NOTARSKIH ISPRAVA U SREDNJOVJEKOVNOJ ITALIJI

1. Bizantski posjedi i langobardsko kraljevstvo

U zapadnim krajevima bizantskog carstva nije se mnogo što bitno izmijenilo ni nakon Justinijanove smrti, upada Langobarda u Italiju i diobe Italije na langobardsku i bizantsku. U Rimu su se tabelioni zadržali sve do 9. st., a u Ravenni čak i do 12. st. To su bili gradski pisari, organizirani cehovski, na čelu s primicerius-om (primarius-om). U Napulju su se pisari nazivali curiales, a imali su isključivo pravo sastavljanja isprava. U Gaeti i Amalfiju nazivali su se scriba civitatis, s time da u Amalfiju od 11. st. nalazimo naziv curialis.¹⁸

S obzirom na nesumnjivi kontinuitet između kasnorimskog vremenskog razdoblja i ranog srednjeg vijeka — u koji već malo tko sumnja, već se raspravlja jedino o njegovu opsegu — postavlja se kao osnovno slijedeće pitanje: kako je došlo do toga da su u kasnijem srednjem vijeku notarske isprave imale fidem publicam, kad znamo da rimski tabelioni nisu bili publicae personae? Kako i otkad su srednjovjekovni pisari stekli pravni ugled i autoritet?

Steinacker je taj problem pokušao riješiti ovako: stalež tabeliona naslijedio je navodno kompetencije tabularija. Insinuacija u gesta municipalia održala se u Italiji sve do 8. st., ali samo u skraćenoj formi sastavljanja isprave pred nadležnim činovnikom. Nakon propasti kurijalnog uređenja, gradski pisari (tabularii, curiales, exceptores publici, tabelliones urbis, magistri census) bili su privilegirani, a u Napulju čak i isključivo ovlašteni pisari isprava, a njihove akte treba promatrati kao izravno nastavljanje spomenutih gesta municipalia i kao preteče knjiga imbrevijatura kasnijeg notarijata.¹⁹

Pa ipak je takvo spajanje funkcija rimskih tabeliona i tabularija teško zamislivo. Gradski pisari bizantskih talijanskih posjeda bili su očito naprosto nastavljači rimskih činovnika koji su imali fidem publicam zbog svoga javno-pravnog svojstva, tj. zbog svog položaja u municipalnoj i uopće državnoj upravi.

¹⁷ C. 7, 40, 2. V. još i npr. C. 4, 66, 3;

¹⁸ H. Bresslau, Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien, I, Zweite Auflage, Leipzig 1912, 583-587.

¹⁹ H. Steinacker, Die Lehre von den nichtköniglichen (Privat-) Urkunden vornehmlich des deutschen Mittelalters, u Aloys Meister, Grundriss der Geschichtswissenschaft, Band I, Abtl. 2, Urkundenlehre, zweite Auflage, Leipzig u. Berlin, 1913, 243. Isp. F. Calasso, Medioevo del diritto, I. Le fonti, Milano 1954, 243 i d.

Bizantinci su u Italiji vrlo dobro razlikovali pisare koji su se privatno i obrtice bavili sastavljanjem isprava od činovnika koji su unutar municipalnog uređenja imali *fidem publicam*, a registri i isprave kojih su imali istu javnu vjeru kao i isprave njihovih rimskih prethodnika.

Osjećajući tu slabu točku svoje argumentacije, Steinacker se poziva na langobardske javne pisare koji su 746. god. dobili izvjesna ovlaštenja i koji su po njemu sigurni dokaz da su rimski tabulariji preživjeli tijekom stoljeća čak i u sklopu langobardske države, tim više što se — sve po Steinackeru — ne može zamisliti da bi ti javni pisari bili izvorno langobardska ustanova.

Rado ćemo se složiti sa Steinackerom da javni pisari nisu izvorno langobardska ustanova. Ali, nisu li moguće Langobardi, nakon skoro dvjestogodišnjeg boravka u Italiji, unaprijedili i poboljšali status javnih pisara što su ga našli u bizantskoj Italiji u nama već poznatom dvostrukom obliku, obliku privatnih osoba što se bave obrtice sastavljanjem isprava i javnih službenika čiji položaj u javnoj upravi osigurava ispravama sastavljenim pred njima i po njima *fidem publicam*?

Da vidimo malo поближе što i kojim povodom regulira langobardski kralj Rathiis svojim poznatim propisom iz 746. god. Tekst propisa kaže: »Uglavnom je svima poznato kako se sve do danas iz podle požude sililo ljude na zakletvu o kupoprodajnoj ispravi što je bila učinjena i optuživalo one koji su samu ispravu imali i stvar posjedovali da cijena nije bila plaćena, a sami kupci su onda polagali zakletvu da su cijenu platili. Nama i našim sucima činilo se to nepravednim, i to zato što su oni koji nisu imali volju da se zakunu u prilog svog uvjerenja davali nešto umjesto svoje zakletve i imali bezrazložnu štetu, a propalice su zbog toga podizali spomenutu tužbu kako bi mogli nešto dobiti umjesto same zakletve. Zato odlučujemo: ako je netko učinio nekom o nekoj stvari kupoprodajnu ispravu pisanu od javnog pisara i osnaženu od prikladnih svjedoka i ako su se na samu ispravu potpisali odnosno na nju ruke položili i sam prodavalac i svjedoci i u samoj ispravi iskazali da je među njima ugovorena cijena primljena, (i) ako je nakon toga kupac tužen da samu cijenu nije isplatio, neka nakon toga ne dođe do zakletve, osim ako mu se on (sc. kupac) nije obvezao putem vadija jer u tom slučaju neka se drži svog poruka.«²⁰

²⁰ Rathiis, 8: »Omnibus enim pene notum est, quia usque nunc per praua cupiditatem deducebant hominis sacramentum de cartola uinditionis, quae factas erant, et compellabantur, quod pretium completum non haberent, qui ipsa cartula habebant et res possidebant; et ipsi emptores deducebant sacramentum, quod pretium completum haberent. Quod nobis et nostris iudicibus durum esse conparuit, quia, qui pro opinionem suam iurare nolebat, dabat pro sacramentum suum aliquid, et habebat damnietatem sine causa; et naufraci hominis propterea ipsam compellationem faciebant, ut aliquid eorum pro ipsum sacramentum tollere possint. Ideo decernimus, ut si quis cartola uinditionis alicui de aliqua res fecerit et ad scriuane publico scripta uel ad testibus idoneis rouorata fuerit et tam ipse vinditur quamque et testes in ipsa cartula subscripserint aut manus posuerint et manifestauerint in ipsa cartola, quod pretium inter eos statutum suscepisset: si pulsatus fuerit postea emptor, quod pretium ipsum non conplessit, sacramentum exinde non procedat; nisi forte ipse ei per uadia oblicauit: ipse prendat fideissorem suum.« V. F. Beyerle, Die Gesetze der Langobarden, Weimar 1947, 348; isp. i F. Bluhme, Edictus ceteraequae Langobardorum leges, Hannover 1869, 157 te Monumenta Germaniae historica (u daljnem tekstu: MGH), Legum Tomus IV, Hannoverae 1868, Unveränderter Nachdruck 1965, Stuttgart-Vaduz, 189 i sl. i 475 i sl.

Bresslau je to protumačio u smislu »davanja prednosti ispravi što ju je učinio javni notar«,²¹ a i inače se u literaturi spomenuta odredba shvaća kao davanje nekih procesnih prednosti notarskoj ispravi.²²

Čini nam se da se citirana Rathisova odredba može bolje i dublje iskoristiti negoli što je to do sada bio slučaj. Prije svega, čini nam se nesumnjivim — premda je čak i to u znanosti sporno²³ — da je langobardski *scrivanus publicus* bio naprosto privatna osoba što se obrtimice bavila pisanjem isprava i da je on prema tome nastavljao rimske privatne prakse tabeliona. Inače ne bismo mogli objasniti očitu činjenicu da langobardski *scrivanus publicus* sve do 746. god., tj. do Rathisova zakona, nije imao javnu vjeru: isprave što ih je on pisao mogle su se osporavati na sudu u pogledu vjerodostojnosti njihova sadržaja pozivom na druga dokazna sredstva, konkretno govoreći, pozivom na zakletvu stranke koja se na ispravu poziva. Ovdje nije mjesto da se upuštamo u opširnija raspravljanja o zakletvi stranaka u sudskom postupku ranog srednjeg vijeka. Dovoljno je istaći da je ta zakletva za stranku bila ipak neprijatna i da je stranka bila spremna čak nešto platiti samo da je izbjegne. Tako bi se moglo reći da je imalac isprave imao po langobardskom pravu do 746. god. neku prednost u postupku, ne baš malu i beznačajnu, koja se sastojala u tome da su isprava i zakletva činili pun dokaz koji je konačno i odlučivao u sporu,²⁴ a da je nakon 746. god. jedva ispravno govoriti o nekoj prednosti u postupku, već o nečem sasvim drugom, o nečem mnogo jačemu. Rathis naime decidirano određuje da se ispravi pravilno sastavljenoj od javnog pisara mora pokloniti puna vjera u pogledu njena glavna sadržaja zbog kojeg se najčešće ona i sastavlja, tj. pitanja da li je cijena plaćena. Kod toga mislimo na ovo: kod kupoprodaje kupac dobiva kupljenu stvar, a prodavalac cijenu. Iz prirode samog kupoprodajnog posla proizlazi da je neusporedivo lakše dokazivati predaju stvari, nego predaju novaca, budući da je kupljena stvar najčešće lako individualizirana i prodavalac zbog toga neće uglavnom imati poteškoća da dokaže ispunjenje svoje obveze. Drukčije je s novcima. Oni su zamjenjiva stvar i prelaskom u prodavačevu imovinu miješaju se s njegovim novcima pa je najčešće vrlo teško bez posebnog dokazivanja utvrditi da li je kupac izvršio sa svoje strane svoju obvezu. Rathis se odlučio da klauzuli o plaćenju cijeni u ispravi javnog pisara dade onu snagu koju su u kasnom rimskom carstvu imale klauzule isprava insinuiranih u gesta *municipalia* ili drugim riječima, Rathis priznaje *fidem publicam* ispravi pisanoj od privatne osobe koja se obrtimice bavi pisanjem isprava. Dakle, ne radi se o nekoj procesualnoj prednosti, već o bitno novom načinu gledanja na pisarsku djelatnost: kasnorimsko društvo gledalo je na tabelione kao na prezira vrijedan stalež, langobardsko društvo neposredno prije propasti langobardske države uzdiže pisare isprava u rang cijenjenog

²¹ Bresslau, n. dj. I, 637.

²² Ovako npr. kod nas M. Kostrenčić, *Hrvatska pravna povijest*, Zagreb 1924, 200.

²³ npr. A. Gaudenzi, *Le notizie dorsali delle antiche carte bolognesi*, *Atti del Congresso internazionale di scienze storiche*, IX, Roma 1904, 434.

²⁴ Slično je i u rimskom pravu sudac u slučaju sumnje u ponuđene i izvedene dokaze određivao dopunsku zakletvu u smislu D. 12, 2, 31 (... *solent... saepe iudices in dubiis causis exacto iureiurando secundum eum iudicare qui iuraverit...*) i D. 4, 1, 3 (*In bonae fidei contractibus nec non etiam in aliis causis inopia probationum per iudicem iureiurando causa cognita res decidi potest*).

staleža. Ukratko, čini nam se da kamen temeljac budućem značajnom razviku notarijata treba tražiti u analiziranoj Rathisovoj odredbi.

Dakako da se nakon analize koja nas upućuje da izvore notarijatske javne vjere nalazimo u Rathisovu zakonu od 746. god. postavlja pitanje zašto su upravo Langobardi priznali pisarskim ispravama punu vjerodostojnost. Čini nam se da na to pitanje odgovor nije težak. Naime, u zapadnim provincijama bizantskog carstva nije se osjećala potreba za takvom institucijom koja bi jačala pravnu sigurnost sklopljenih poslova, i to zato što se zadržala insinuacija u gesta municipalia, koja je po svojoj vanjskoj formi bila čak i slična formi obavljanja pravnih poslova pred privatnim kasnorimskim i langobardskim pisarima. Kurije su ukinute u Bizantu tek koncem 9. st. novelama Lava Mudroga,²⁵ ali čak i to ukidanje odnosilo se po noveli 46 (prije 896. god.) prije svega na njihove javnopravne funkcije unutar strukture vlasti, tj. na ukidanje poreskih odgovornosti kurijala i njihova prava biranja magistrata kao i upravljanja gradovima. Tek je novela 50 istog cara ukinula obveznu insinuaciju darovanja preko 500 nomismata i priznala valjanost takvih darovanja ako su učinjena pismeno, dok je za darovanje ispod tog iznosa tražila prisutnost triju svjedoka.²⁶ U langobardskoj Italiji nema dakako traga kurijama pa zato izgleda razumljivim da su upravo Langobardi snabdjeli pisare javnom vjerom. To je u langobardskoj nezavisnoj vojvodini Beneventu još i prošireno izričitom odredbom vojvode Adalgisa iz god. 866. po kojoj samo javni pisari, notari, smiju pisati isprave. On kaže: »Do sada je postojao neprilični običaj da dokazne isprave piše tko god hoće, ako zna (sc. pisati), ako je prilika zahtijevala. Za ubuduće određujemo da samo notari pišu dokazne isprave, kao i ostale dokumente. A ako bi unaprijed neka dokazna isprava bila predočena bez notarskog potpisa, neka nema nikakve važnosti. Naime, pronašli smo mnoge među njima lažne, što želimo, uz božju pomoć, da se više ne događa.«²⁷ Takva odredba ne postoji za ostalu Italiju, ali nema sumnje da je svaki ozbiljni pravni posao bio još od 8. st. redigiran od notara jer je to bila najbolja garancija za uspjeh pred sudom u slučaju spora.

2. Regnum Italiae (langobardsko-franački pravni sustav)

Daljnji razvoj notarijata u Italiji zanimljiv je po našem mišljenju upravo zbog stalnih pokušaja da se notarska služba veže neposredno uz vlast i da se na taj način spoji javna vjera notarskih isprava s njihovim javnopravnim položajem slično kao u kasnorimskom carstvu i dakako u mnogim zemljama

²⁵ isp. P. S. Leicht, *Storia del diritto italiano, Il diritto pubblico*, Milano 1966, 52; G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Beograd 1959, 240.

²⁶ isp. K. E. Zachariä v. Lingenthal, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*, III Auflage Berlin 1892, Neudruck Aalen 1955, 303; L. Bréhier, *Les institutions de l'empire byzantin*, Paris 1970, 171.

²⁷ Adelchis cap. 8: »Inconueniens usque modo consuetudo extitit, ut quisquis uoluisset, si noscet scribere breuem, undecumque oportunitas exegisset. Amodo autem decernimus, ut soli notarii scribant, sicut et cetera munimina. Et quiscumque deinceps brebis fuerint absque notarii subscriptionem ostensus, nullam retineat firmitatem; quoniam multos ex illis deprehensimus fuisse falsos, quod deo opitulante cupimus, ut ulterius non fiat«. V. Beyerle, n. dj. 400 i sl.

u sadašnjosti (npr. u našoj), gdje se javna vjera priznaje samo ispravama sastavljenim pred sudskim ili drugim državnim organom.

Prema našoj koncepciji, javna vjera notarskim ispravama u Italiji priznata je dakle već sredinom 8. st. i ostala je nepromijenjena sve do 12. i 13. stoljeća kad je pod utjecajem glosatora i obnovom proučavanja rimskog prava notarska djelatnost dobila novi impuls i kad je za notarsku ispravu uveden naziv instrumentum publicum. Naša koncepcija je u suprotnosti s vladajućom naukom evropskih i naših vodećih znanstvenika. Vladajuća teorija tvrdi da langobardske isprave nisu imale javne vjere, da je pod prvim Karolinzima došlo do jačanja ugleda notarskih isprava, ali da je isprava u drugoj polovici 9. st. i u 10. st. doživjela postepeni pad, tako da je car Oton I dozvolio čak pobijanje isprave dvobojem (967. god.), što je najniža točka do koje se spustilo povjerenje u ispravu, i da je u 12. st. isprava doživjela ponovni uspon, najprije kod crkvenih sudova, dok nije papa Aleksandar III u drugoj polovici 12. st. priznao notarskom instrumentu punu vjeru čak i nakon smrti svjedoka. Priznavanje javne vjere notarskim ispravama i pred svjetovnim sudovima bilo je pogotovo olakšano pogrešnim izjednačavanjem rimskih tabularija s tabelionima, tj. pogrešnim shvaćanjem da su rimski tabelioni isto što i tabulariji, naime javni službenici s javnom vjerom.²⁸

Pa ipak, da li je vladajuća teorija možda pogrešno tumačila mršave izvore na koje se poziva?

Čini nam se da upravo tri glavna stupa na kojima počiva argumentacija vladajuće nauke, tj. odredbe careva iz 9. i 10. st. što se nalaze u Liber papiensis, i to Lotareva, Gvidova i Otonova, kao da pri pažljivijem promatranju dokazuju nešto drugo od onog što tvrdi vladajuća nauka.

Sve tri odredbe odnose se na pobijanje lažnih isprava. Prema Lotarevu kapitularu ako stranka tvrdi da je od protustranke ponuđena isprava lažna »ako su notar i svjedoci na životu, oni ih potvrđuju kao istinite i vjerodostojne, a ako su svjedoci mrtvi, a notar živ, on ispravu čini istinitom i vjerodostojnom s 12 porotnika.«²⁹ Prema Gvidovu propisu otežano je dokazivanje istinitosti isprave, napadnute kao lažne. Naime, ispravu napadnutu kao lažnu može producent obraniti ako se zakune s 12 porotnika, a uz to traži se još i zakletva notara s 12 porotnika, kao i zakletva svjedoka navedenih u ispravi. Svi oni treba da »ispravu potvrde kao istinitu i vjerodostojnu.«³⁰ Konačno, Oton I je odredio: »Ako se pojavi spor o zemljištima i obje strane ili jedna hoće zemljište zadobiti u sporu putem isprave ili (drugog) pismenog svjedočanstva, onda

²⁸ Ovako npr. H. v. Voltelini, Die südtiroler Notariats-Imbreviaturem des 13. Jahrhunderts (Acta Tirolensia II), 1899, XXII i d.; Bresslau, n. dj. I, 652 i d.; Stainacker, Die Lehre von den nichtrömischen Urkunden itd. 245, a od naših npr. Kostrenčić n. dj. 200 i d.; M. Barada, Dvije naše vladarske isprave, *Croatia sacra* br. 13—14, Zagreb 1937, 4. i sl., A. Dabinović, Hrvatska državna i pravna povijest, Zagreb 1940, 170 i d. Ipak je već M. Kostrenčić u članku Notar, javni u Enciklopediji Jugoslavije, 6, Zagreb 1965, 300 napisao pravilno: »Prvi počeci javnog notarijata ... javljaju se u srednjem vijeku kod Langobarda koji su preuzeli rimsku ustanovu tabeliona ... nazvavši ih notarima i priznavši njihovim ispravama veću vjerodostojnost.«

²⁹ Loth. 72: ... si notarius suprafuerit et testes, ipsi eas veras et idoneas faciant, et si testes mortui fuerint et notarius supervixerit, cum 12 iuratoribus ipsam cartam veram et idoneam faciat«. V. cit. MGH, Legum Tomus IV, Liber papiensis, 562.

³⁰ Wido 6. V. cit. MGH, Legum Tomus IV, Liber papiensis, 562.

ako onaj tko ispravu napada kao lažnu, hoće svoju tvrdnju potvrditi dvobojem, neka se na taj način utvrdi istina; ako je pak drukčije, određujemo da stvar treba dovršiti prema prethodnim glavama.«³¹

Po našem mišljenju, isprava napisana od javnog pisara u 9. i 10. stoljeću ostala je pravno jednako tako jaka kao i u drugoj polovici 8. stoljeća, nakon Ræthisova zakona: isprava je pružala svojem posjedniku pun dokaz i sigurnost na sudu u pogledu osnovnih okolnosti pravnog posla u povodu kojeg je ona sastavljena. Sud u 9. i 10. st. nije mogao zbaciti dokaz ispravom uz obrazloženje da više vjeruje nekom drugom dokaznom sredstvu. Dakako da će sud primjenom načela javne vjere isprave, sastavljene od javnog pisara, morati postupati u skladu s ostalim načelima sudskog postupka u to doba, načelima koja se ne slažu s onima iz modernog postupka pa će upravo kompleksna povezanost tih načela zbuniti mnoge znanstvenike navikle da srednjovjekovnu pravnu stvarnost tumače modernim pojmovima i modernim shvaćanjima. O tome ćemo dalje imati prilike reći nešto više. Ovdje ćemo se zadržati samo na problemu javne vjere isprave u 8, 9. i 10. stoljeću u Italiji. Naime, protivnik stranke koja nudi ispravu neće se moći uspješno oduprijeti ispravi ponudom nekog drugog dokaznog sredstva, i to zbog javne vjere koju je u to doba u Italiji uživala isprava sastavljena na pravilni način od javnog pisara. I upravo zato je protivnik prisiljen da predloženoj ispravi naprosto zaniječe svojstvo javne isprave i da je proglasi lažnom. Ako se radi o falsificiranoj ili o nepravilno sastavljenoj ispravi, onda je jasno da takva isprava nema svojstvo javne isprave i da će sudac morati dopustiti iznošenje i drugih dokaznih sredstava, prvenstveno svjedoka. Dakle, upravo Lotareva, Gvidova i Otonova odredba dokazuju da je isprava u njihovo doba bila dokazno sredstvo snabdjeveno javnom vjerom koje je bilo toliko jako i opasno pred sudom da mu se nijedno drugo nije moglo suprotstaviti. Zato je jedini način obrane protiv isprave bio napadaj na njenu autentičnost.

Dakako da bi se analizirane odredbe Lotara, Gvida i Otona mogle i drukčije tumačiti: naime, da napadaj na ispravu kao lažnu znači ne samo napadaj na njenu formalnu, već i materijalnu lažnost, ili drugim riječima, moglo bi se braniti stajalište da je lažnost isprave u smislu navedenih odredaba obuhvaćala i mogućnost protudokazivanja činjenica i okolnosti utvrđenih u ispravi i drugim dokaznim sredstvima. Ovako objašnjene analizirane odredbe dobile bi onda smisao što im ga daje vladajuća nauka, odnosno dokazivale bi zaista da isprave sastavljene od javnog pisara nisu u 9. i 10. stoljeću imale javnu vjeru jer su se mogle pobijati s materijalno-pravne strane drugim dokaznim sredstvima. Možda je takvo objašnjenje i točno za germanska prava.³² Za Italiju ne možemo

³¹ Otto I, 1: »Si de prediis contentio emerserit, et utraque pars sive altera cartis seu scriptionibus praedium sibi vendicare voluerit, si ipse qui cartam falsam appellaverit per pugnam declarare voluerit, ut ita decernatur: sin aliter, secundum priora capitula determinetur edicimus«. V. cit. MGH, Legum Tomus IV, Liber pa-piensis, 568.

³² H. Brunner, Deutsche Rechtsgeschichte, II, I, München-Leipzig, 1928, 561 i sl.; R. Schröder, Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte, zweite Auflage, Leipzig 1894, 350 i sl.; H. Planitz-K. A. Eckhardt, Deutsche Rechtsgeschichte, Graz-Köln 1961, 112. Općenito o dokaznim sredstvima u germanskom pravu vrijedi dakako još uvijek proučiti K. v. Armira, Grundriss des germanischen Rechts, Strassburg 1901, 164 i sl.

zanemariti svjedočanstvo djela iz druge polovice 11. st., Liber papiensis, koje dosta opširno raspravlja o dokazivanju lažnosti isprava prilikom analize Gvidovih i Otonovih odredaba.³³ Iz tog komentara može se zaključiti da je po talijanskom shvaćanju Lotarevih, Gvidovih i Otonovih propisa ipak napadanje na lažnost isprave smjeralo isključivo na dokazivanje njene formalne neistinitosti u raznim pravcima. Od većeg broja primjera što ih razmatra Liber papiensis uzet ćemo samo jedan, uz napomenu da su i ostali primjeri sličnog sadržaja u pogledu problema o kojem raspravljamo. Prema prvom primjeru što ga navodi Liber papiensis kasnija isprava će iznimno pobijediti raniju ako je ranijom ispravom dužnik priznao generalnu hipoteku za primljeni zajam na čitavu svoju imovinu koju će po isteku roka vjerovnik naći u dužnikovim rukama (*transacto termino de rebus suis, quascumque invenerit, accipiat*), a drugom ispravom dužnik unutar tog roka izvršio prodaju jednog dijela svoje imovine i omogućio kupcu da uđe u posjed kupljene imovine. Vjerovnik će pobijediti prema izvodima Liber papiensis-a kupca samo ako dokaže da je kupoprodajna isprava lažna (*si falsum probare potuerit, anterior /sc. carta/ valebit*). U ovom, kao i u drugim slučajevima, očito se i nedvosmisleno misli samo i isključivo na lažnost isprave u formalnopravnom smislu, npr. da je isprava naprosto u cijelosti falsificirana, ili da je datum u njoj lažno anticipiran, drugim riječima da se ne radi o takvoj javnoj ispravi koja bi mogla pobijediti ispravu tužitelja o generalnoj hipoteci.³⁴

Dakako, ostaje karolinška odredba koju Liber papiensis pripisuje Ljudevitu Pobožnom.³⁵ Ona donosi propise u vezi sa sporom o slobodi čovjeka koji ima ispravu o oslobođenju, koja se pobija, ali se prema jednoj staroj glosi odnosi na sve vrsti isprava.³⁶ Posjednik isprave ovdje zaista ima procesualnu prednost pred svojim protivnikom: on dokazuje istinitost isprave najprije svjedočanstvom svog nekadašnjeg gospodara koji ga je oslobodio;³⁷ ako je ovaj umro, sud će prihvatiti svjedočanstvo svjedoka koji su prisustvovali pravnom poslu oslobađanja iz ropstva; ako ni njih nema, usporedit će se rukopis pisara koji je pisao ispravu s drugim dvjema ispravama istog pisara, s time da pisar treba biti stanovnicima onog kraja dobro poznat i prihvaćen kao pisar (*cancellarius tamen talis esse debet, qui pagensibus loci illius notus fuisset et acceptus*).

Prema toj odredbi isprava nesumnjivo nema privilegirani položaj u odnosu na druga dokazna sredstva, ona nema javnu vjeru. Ona služi samo kao uputa strankama i sudu u kom smjeru treba vršiti dokazivanje pa kao takva dakako

³³ cit. MGH, Legum Tomus IV, Liber papiensis 562-570.

³⁴ Evo drugog po redu primjera: izdana je službena noticija o konfiskaciji nečije imovine (*si proprietatis cuiuslibet ob crimen aliquod in bannum fuerit missa*), ali je vlasnik imovine uspio ishoditi drugu noticiju o skidanju rješenja o konfiskaciji. Ako bi predstavnik vlasti u čije ruke bi došla prva noticija pokušao u sporu u ime vlasti doći do konfisciranog imetka, vlasnik će mu s uspjehom suprotstaviti drugu noticiju. Predstavnik vlasti uspjeh će samo ako dokaže da je druga noticija lažna. Očito se neće voditi spor oko činjenica zbog kojih je došlo do ukidanja noticije, već spor o eventualnom falsifikatu.

³⁵ cit. MGH, Legum Tomus IV, Liber papiensis, 524.

³⁶ Glossa: *de cartis eciam vel quibuscumque scripcionibus*. Isp. exp. § 2 ad Karol. M. 106: *sed per hoc exemplum intelligendum est de omni carta...*

³⁷ Neki manuskripti glosiraju »*auctorem suae libertatis*« i ovako: »*id est notarium*«, a glosa jednog manuskripta glasi: »*Alii dicunt notarium*«. Komentar toga predaleko bi nas odveo.

nije bez koristi svom posjedniku. Svakako, ako nema drugih dokaza, supsidijarno će vrijediti i isprava uz određene uvjete jer isprava ni po franačkom pravu nije isključena iz dokaznih sredstava. Ukratko, pravna snaga isprava po ovom kapitularu je neusporedivo slabija nego po kapitularima Lotara, Gvida i Otona. Kako ovo objasniti? Izgleda kao da navedeni kapitular Ljudevita Pobožnoga nikako ne pristaje u naše sheme, što znači ili da su naša razmišljanja pogrešna, ili da s tim kapitularom nešto nije u redu. Ne možemo se oteti dojmu da je taj kapitular naprosto prepisan od marljivih prepisivača franačkih kapitulara koji možda nisu dovoljno pazili na to da je u Italiji i nakon dolaska na vlast Karolinga ostao na snazi stari langobardski pravni sustav, mijenjan i dopunjavan samo nekim vladarskim kapitularima koji su se izričito odnosili na Italiju. Nije bez značenja činjenica da je taj kapitular ušao u Liber papiensis u sastavu kapitulara Ljudevita Pobožnog, dok je on inače poznat kao kapitular Karla Velikog. Osim toga kapitular se odnosi isključivo na Franačku, odnosno vjerojatno na sve Franke gdje doseže Karlova vlast.³⁸ Prema tome, nije li vrlo vjerojatno da se zaista radi o pogrešci prilikom unošenja u Liber papiensis, pogrešci to razumljivijoj što su u osvojenoj Italiji Franci doduše zadržali postojeći pravni sustav, ali su zaposjeli sva rukovodeća mjesta u državnoj upravi i prigrabili sva pokretna i nepokretna bogatstva do kojih su mogli na iole legitimni način doći? Uostalom čak i u Liber papiensis osjeća se kao neka dvojba o tom kapitularu. Tamo se kaže da »se od nekih tvrdilo da je (sc. taj kapitular) isključivo salijski (sc. franački)«. ³⁹ Način izražavanja (tvrdilo se: dicebatur) upućuje nas da je taj kapitular i u ono vrijeme kad je trebao biti na snazi, tj. prvenstveno u 9. st., predstavljao kamen smutnje u teoriji i praksi i da su možda upravo zbog uklanjanja dvojbi doneseni novi kapitulari Lotara i Gvida, a kasnije i Otona. Drugim riječima, kapitularu Ljudevita Pobožnoga nema mjesta u langobardskom pravnom sustavu jer odudara od prethodnih i kasnijih normi. To je najvjerojatnije kapitular što se odnosio na Franke pa i one koji su živjeli u Italiji te je tako i ušao nesmotrenošću pisara u Liber papiensis.

Ne čudi nas da su franački vladari uvodili u Italiju zajedno sa svojim sustavom grofovija također i ustanovu grofovskih pisara pa čak i njihov naziv kancelara.⁴⁰ Ali, ovakvo stanje nije moglo dugo trajati. U Italiji je notarijat kao privatna institucija s javnom vjerom već toliko ušao u svakodnevni život i toliko je odgovarao potrebama nabujalog gospodarskog života, da je već 962. god. Oton I odobrio parmskim biskupima da njihovi notari unutar biskupije sastavljaju isprave ne samo za biskupe već i za privatne osobe.⁴¹ Nadalje, notari sacri palatii pojavljuju se već od zadnjih decenija 9. stoljeća.⁴² Od drugog desetljeća 10. st. kraljevi i palatinski notari obavljaju svoju djelatnost kao pisari privatnih isprava u raznim gradovima Lombardije, izvan Pavije i Milana,⁴³

³⁸ MGH, Sectio II Capitularia regum Francorum, Tomus I, Hannover 1883, denuo edidit Alfredus Boretius, unveränderter Nachdruck 1960, 215, VI Capitula singillatim tradita Karolo Magno adscripta, 104 Capitula franca, cap. 7.

³⁹ »... a quibusdam dicitur tantum esse Salicum«.

⁴⁰ To opažamo već neposredno nakon osvajanja Italije god. 781. pa kasnije god. 832. V. Bresslau, n. dj. I, 619.

⁴¹ Bresslau, n. dj. I, 621.

⁴² Bresslau, n. dj. I, 623.

⁴³ Bresslau, n. dj. 624.

od 12. stoljeća dobivaju važnije osobe carstva i neki gradovi pravo imenovanja notara uz naknadnu carsku potvrdu, a od 13. stoljeća i bez te potvrde.⁴⁴ Dakako da pape, kao carevi rivali u borbi za svjetsku vlast, nisu izostali i da su i oni pristupili imenovanju notara, najčešće pod nazivom publicus apostolica auctoritate notarius.⁴⁵ Sve to upućuje na ovakav zaključak: carevi su od 10. st. dalje kreirali notare kao nastavak grofovskih i palatinskih pisara prethodnog karolinškog razdoblja, tj. kao sastavni dio carske vlasti na raznim hijerarhijskim nivoima, ali je u stvarnom životu zbog opadanja carske (i papinske) vlasti, velikog povećanja broja notara i potreba ekonomskog života, konačno došlo do toga da su talijanski notari u 12, 13. i slijedećim stoljećima kreirani od cara i pape bili naprosto privatne osobe koje su svoj zanat izučile na jednom od talijanskih sveučilišta, a od pape i cara dobili neku vrst koncesije za rad koja je sadržavala elemente današnje diplome zato što talijanska sveučilišta nisu imala od najviših vlasti priznat položaj ustanova visokog školstva. Tako je langobardska baština od vlasti priznavanih javnih pisara s javnom vjerom dobila neočekivani impuls i nastavak u carskim i papinskim notarima koji nisu drugo nego privatni pisari kojima je najviša državna vlast izdala uvjerenje o sposobnosti za rad. Stvarna vlast je u to doba, dakako, u rukama gradskih vlasti koje provode kontrolu nad radom notara na taj način što od njih, počev od 13. stoljeća, traže da budu organizirani u zasebne cehovske korporacije.

III. JAVNA VJERA NOTARSKIH ISPRAVA U HRVATSKOM PRIMORJU I DALMACIJI

1. Rezultati znanosti i diskusija

O dalmatinskom notarijatu prvi je opširnije i temeljitije pisao Šufflay⁴⁶. On smatra da je u Dalmaciji u ranom srednjem vijeku došlo do potpunog prekida s rimskom tradicijom tabeliona i da je čak i u Zadar, gdje bi se još najprije moglo govoriti o kontinuitetu, riječ tabellio došla iz sjeverne Italije oživljavanjem proučavanja rimskog prava u 12. st. Pogotovo je to slučaj s gradovima Splitom, Skradinom, Dubrovnikom i dakako od Hrvata osnovanim Ninom i Šibenikom. U tim gradovima su nastali odnosi koji živo podsjećaju na langobardsku Italiju i karolinško zakonodavstvo, naročito u tome što ovdje isprave piše tko god zna i hoće pisati. Dakako da su to u prvom redu svećenici. Ali čak i u Zadru, gdje se notarijat sačuvao još u 11. st., on nestaje koncem tog

⁴⁴ Bresslau, n. dj. I, 624.

⁴⁵ Bresslau, n. dj. I, 627 i d.

⁴⁶ M. Šufflay, Die dalmatinische Privaturkunde, Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wiss. in Wien, Band CXLVII, Wien 1904, 5—29, 37—44, 74—78. O notarijatu u Dalmaciji malo i beznačajno pisali su A. v. Reutz, Verfassung und Rechts-zustand der Dalmatinischen Küstenstädte im Mittel-Alter, Dorpat 1841 i G. Wenzel, Studien über den Entwicklungsgang des Rechtslebens auf der Insel Curzola (Beiträge zur Quellenkunde der dalmatinischen Rechtsgeschichte im Mittel-alter), Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen, VII, Wien 1851, 404—422.

stoljeća, i to pod hrvatskim utjecajem te se pojavljuje ponovno sredinom 12. stoljeća. Nešto kasnije nalazimo notare u Splitu, dok Trogir, Hvar, Šibenik, Omiš, Nin i Kotor imaju sačuvane isprave s nazivom notara tek iz 13. st. Tek u drugoj polovici 13. st. pojavljuju se carski notari. Oni brzo hvataju čvrst korijen, tako da u 14. st. gotovo i ne nailazimo na notare koji ne bi imali carsko odobrenje za vršenje svog obrta. Čini se da se dalmatinske komune nisu protivile tom uplitanju u njihovo pravo postavljanja notara (diesem Eingriff in ihr Recht der Einsetzung).

Što se pak tiče vjerodostojnosti notarske isprave, Šufflay upozoruje da ni u Italiji nisu ni carta ni notitia imale u starije doba posve samostalnu dokaznu snagu i da se napadnuta isprava morala braniti svjedocima. Pozivajući se na dvije isprave, jednu iz početka, a drugu iz sredine druge polovice 12. st., on pokušava dokazati padanje važnosti i značenja isprave u 12. st., sve dok je nije spasila pojava notarijata. Šufflay ističe da se prijelaz iz dalmatinsko-hrvatske isprave, breve-a, u instrument dešavao postepeno i da je naročito za zadarske isprave iz druge polovice 12. st. teško reći da li se radi o zadnjim plamsajima brevea ili o počecima instrumenta: naime, notar u ispravu meće svoju komplecionu formulu, ali nju slijedi dugačak popis svjedoka pa nije sasvim jasno da li isprava crpi svoju pravnu snagu iz notareva svjedočanstva, ili ona nije drugo nego zapis kojem pravnu snagu daju tek izjave svjedoka. Borba notarskih isprava s ispravom koja se temelji na potvrdi svjedoka traje posvuda u 13. st., ali svakako već krajem 12. st. osjeća se velik utjecaj talijanskih notara.

V. Mažuranić u svojim *Prinosima*⁴⁷ nije već po karakteru svog djela mogao ući u dublju analizu notarijata. Isto vrijedi i za Kostrenčićev prilog u Stanojevićevoj Narodnoj enciklopediji,⁴⁸ dok je noviji prilog istog autora u Enciklopediji Jugoslavije⁴⁹ doduše razmjerno kratak, ali vrijedan pažnje.

Ni u Kostrenčićevoj Hrvatskoj pravnoj povijesti nećemo naići na neke nove momente i poglede.⁵⁰

1930. god. Kostrenčić se ponovno vraća na pitanje notarijata, ovoga puta s novim pogledima i rezultatima.⁵¹ Naime, on smatra da je razdoblje od sredine 12. st. do sredine 13. st. »doba usvajanja javnog notarijata u Dalmaciji« i analizom odredaba dalmatinskih statuta, prvenstveno Trogirskog, Splitskog i Dubrovačkog, dolazi do zaključka da isprava što ju je sastavio notar ujednome od dalmatinskih gradova, počev od spomenutog razdoblja, ima javnu vjeru, da je instrumentum publicum i da se ne može pobijati svjedocima. Pojavu egzaminatora u prvoj polovici 13. st., koji po njemu nadziru i materijalno-pravnu i formalno-pravnu stranu pravnog posla, a djelomično zamjenjuju kolegijalnu notarsku organizaciju što postoji »u drugim zemljama«, tumači Kostrenčić kao mjeru za zaštitu notarske isprave i njene vjere. Među

⁴⁷ V. Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*, V, Zagreb 1914, 755 s. v. notar.

⁴⁸ M. Kostrenčić, *natuknica Notar javni u Narodnoj enciklopediji srpsko-hrvatsko-slovenačkoj*, III, Zagreb 1928, 142.

⁴⁹ Kostrenčić, *Notar javni*, 300-1.

⁵⁰ Kostrenčić, *Hrvatska pravna povijest* 141—146 i 199—207.

⁵¹ M. Kostrenčić, *Fides publica (javna vera) u pravnoj istoriji Srba i Hrvata do kraja XV veka*, Beograd 1930, 71—90.

te mjere računa Kostrenčić i oduzimanje javne vjere notarima u prvoj polovici 15. st. U to doba naime »oduzima se javna vera notarima, a rezerviše se jedino i isključivo kancelaru dotične opštine«.

Nekako u isto vrijeme objavljuje U. Inchiostri svoju opsežnu i temeljitu studiju o rapskoj komuni i u njoj dosta iscrpno raspravlja o dalmatinskom notarijatu.⁵²

Inchiostri podvlači da dalmatinski notar ne potječe ni od rimskog tabularija ni od langobardskog odnosno franačkog notara, već slično kao i mletački notar od crkvenog notarijata. Inchiostri ističe utjecaj bizantske notarijatske organizacije. Tek kasnije pod utjecajem glosatora dolazi do prodora carskih i papinskih, a kasnije i mletačkih notara. Inchiostri posebno ističe da notari-klerici u Dalmaciji nisu imali nikakav javni karakter, slično kao što ga po Inchiostriju nisu imali ni Justinijanovi, langobardski i franački notari. Tek početkom 13. st. Inchiostri nailazi na početke koncepcije javne vjere notarske isprave kao javnog instrumenta. U to vrijeme pada dovršetak razvoja notarijata koji Inchiostri nakon iscrpne analize vidi u tome što notar »stvara dispozitivnu kartu koja osniva pravo i što on izradom isprave perfektuira pravni posao kojem upravo on daje javnu vjeru, nezavisno od prisutnosti svjedoka«.⁵³

Sedam godina kasnije javlja se M. Barada sa svojom raspravom Dvije naše vladarske isprave.⁵⁴ Kombinirajući rezultate Brunnera, Bresslaua i Heubergera, Barada najprije daje kratki prikaz razvoja notarijata i isprave u Italiji. Po njemu je rimski notar, tabellio, bio glavni faktor vjerodostojnosti karte. Naprotiv, kod Langobarda pisar nema javnu vjeru, on je samo svjedok. Padanje vjerodostojnosti karte odvijalo se sukcesivno »od polovine IX st.« premda doduše »jedino isprava imala je vrijednost uvijek u crkvi«. U Dalmaciji je, po Baradi, postojao stalan kontinuitet rimskog zakonodavstva, dok je u Hrvatskoj u IX st. u cijelosti vladao tip lombardsko-tusijske isprave, s tim što je isprava uživala još punu vjeru. U 10. st. u Dalmaciji još uvijek vlada karta lombardijsko-tusijskog tipa, ali se ona navodno krajem stoljeća miješa s noticijom i gubi na vjeri. U 11. st. isprava je već izgubila svoju važnost na hrvatskom teritoriju, a u Dalmaciju je postepeno prodirala noticija i potiskivala kartu. U 12. st. može se već, po Baradi, jedinstveno promatrati dalmatinsko i hrvatsko područje. Nakon kraće analize splitskih isprava Barada dolazi do zaključka da isprava dobiva na vjerodostojnosti prema kraju 12 st., i to zato »jer u to doba prodiere notarijat u dalmatinske komune. Vrijednost isprave u našim stranama upravno je razmjerna sa razvitkom notarijata«.

⁵² U. Inchiostri, *Il Comune e gli statuti di Arbe fino al secolo XIV*, *Archivio storico per la Dalmazia*, god. V, vol. IX i X, Roma 1930, 441—453.

⁵³ U ovom zaključku ima nekoliko iznenađujućih konstatacija. Izgledalo bi da se radi o lapsus calami kad u drugom djelu objavljenom približno u isto vrijeme Inchiostri ne bi izjavio: »E le caratteristiche del documento stesso non sono più quelle dell'antica **charta**, redatta in forma soggettiva e ricordante un atto giuridico perfezionandosi fra le parti già prima della scrittura; ma il rogito assume la forma oggettiva, dietro la dichiarazione del tabellio alla cui presenza l'atto giuridico si crea.« U. Inchiostri, *Di Nicolò Matafari e del suo »Thesaurus Pontificum« in relazione con la cultura giuridica in Zara nel sec. XIV*, *Archivio storico per la Dalmazia*, god. IV, vol. VII, Roma 1929, 67.

⁵⁴ Barada, Dvije naše vladarske isprave, 1—96, naročito 4—17.

Nešto kasnije javlja se Dabinović koji uglavnom prepričava ukratko Baradine rezultate,⁵⁵ bar za period hrvatskih narodnih vladara. Za slijedeći period, tj. za 12., 13. i 14. st. Dabinović skraćeno prepričava Kostrenčićev prikaz razvoja notarijata i isprava.⁵⁶

Poslije rata pojavio se veći broj autora koji su, s većim ili manjim uspjehom, obrađivali pitanja notarijata i isprave u srednjovjekovnoj Dalmaciji.

Tako je 1950. god. I. Sindik proučavajući kotorsku srednjovjekovnu komunu upozorio na monopolizam općinskog notara u sastavljanju isprava,⁵⁷ bar od 1363. god. U 13. st. u Kotoru još nije postojao zakleti općinski notar (*iuratus notarius communis*) stoga što su još u tom stoljeću notari u Kotoru bili svećenici. U 14. st. već prevladavaju strani, mahom talijanski stručni notari, ovlašteni na svoju službu carskim, papinskim ili mletačkim autoritetom. Općinski notar sastavlja je sve službene zapisnike, a pisao je i sve ostale službene i privatne isprave.⁵⁸ Sindik posebno naglašava da su se već od 1221. god. isprave mogle sastavljati samo na sudu u prisutnosti suca, svjedoka i auditora i da zvanje auditora odgovara zvanju egzaminatora u drugim dalmatinskim komunama. U pogledu uloge auditora Sindik ponavlja Šufflayevo i Kostrenčićevo mišljenje i ne iznosi nove poglede.⁵⁹

Nešto kasnije pozabavio se dalmatinskim notarijatom i ispravom I. Beuc u svojoj opsežnoj raspravi o srednjovjekovnom zadarskom pravu.⁶⁰

Prema Beucu, notar je u Zadru bio sve do sredine 12. st. običan pisar isprava čemu odgovara postojanje starog oblika isprave nazivane karta koja se nalazila pod utjecajem lombardske karte. Sredinom 12. st. pod utjecajem glosatora notar postaje funkcija u zadarskoj komuni i zato nailazimo na novi naziv *notarius iadertinus*. Ipak on još uvijek nosi biljeg hrvatskog pristava jer ga nalazimo krajem 12. st. u funkciji uvođenja u posjed.

Naime, po Beucu, karakteristika starog običajnog hrvatskog prava sastojala se u tome što je kod kupoprodaje najvažniji moment bio uvođenje u posjed, a ne sklopljeni pravni posao na temelju kojeg je došlo do uvođenja u posjed. Drugim riječima, kupoprodaja je bila realni kontrakt, a takvom njenom obliku odgovarala je isprava u obliku noticije, naime isprave koja samo izvještava o obavljenom pravnom poslu. Isprava nije dakle imala vlastito pravno značenje, već je težište bilo na svjedocima koji se u noticiji spominju. Tek u 13. st. noticija postepeno prelazi u instrumentum, tj. u ispravu sa samostalnom dokaznom snagom, koja se u smislu zadarskog statuta od 1305. god. ne može pobijati svjedocima. Međutim, još u 13. st. u Zadru »nalazimo... potpunu formu komplecije, koja odgovara instrumentu, ali u isto vrijeme u toj listini nalazimo niz svjedoka, što daje naslutiti da listina nema još sama po sebi vrijednost potpunog dokaznog sredstva, nego po svjedocima«. Dakako da Beuc spominje i egzaminatore,⁶¹ koji se prvi put pojavljuju u vrelima 1229.

⁵⁵ Dabinović, *Hrvatska državna i pravna povijest*, 170—174.

⁵⁶ Dabinović, n. dj. 456—458.

⁵⁷ I. Sindik, *Komunalno uređenje Kotora od druge polovice XII do početka XV stoljeća*, Beograd 1950, 105.

⁵⁸ Stat. Coth., 47 (iz 1316. god.)

⁵⁹ Sindik, n. dj. 103—105.

⁶⁰ I. Beuc, *Statut zadarske komune iz 1305. god.*, *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci*, II, Rijeka 1954, 543 i d.

⁶¹ Beuc, n. dj. 731 i d.

god., a koji po Beucu, odgovaraju »potrebi kontrole prometa nekretnina zbog zaštite vlasnika otuđenog zemljišta i vlasnika susjednih zemljišta, kao i postojećih posjedovnih odnosa na otuđenom zemljištu«.

Iste godine kada je Beuc objavio svoju studiju o zadarskom pravu, pojavio se i J. Stipišić svojom raspravom o splitskom notarijatu.⁶² On razlikuje tri razdoblja u razvitku splitskog notarijata: 1) doba primitivnih skriptora, negdje do 1176.: isprava nije dokazno sredstvo sama po sebi, nego dokaznu moć dobiva po svjedocima navedenim u njoj; ona je, kako to Stipišić kaže, još »najobičnija noticija«; 2) doba zakletih općinskih notara, negdje od 1176. do sredine 13. st.: »pravni ugovor stupa na snagu tek pošto je notar o njemu sastavio ispravu«; 3) doba notara s naslovom imperiali auctoritate, od sredine 13. st. dalje: pravni akti notara imaju »universalnu pravnu snagu, koju sankcionira i duhovna i carska vlast«.

Deset godina kasnije, tj. 1964. god., u svojoj knjizi o pravnom uređenju Splitske komune A. Cvitanić se nešto opširnije dotakao i splitskog notarijata.⁶³ Iz njegova izlaganja vrijedi istaći razliku koju on pravi između, s jedne strane, komunalnog notara i notara koji su uz dozvolu komune vršili svoju privatnu praksu i, s druge strane, potestatova i nadbiskupova notara. Samo prvima Cvitanić priznaje karakter javnih notara, s razloga što se kod potestatova i nadbiskupova notara radi o običnim osobnim, privatnim pisarima. Dakako da posebnu pažnju privlači Cvitanićeva tvrdnja kako su privatni notari koji nisu bili u službi komune i koji su obavljali privatnu praksu ipak imali javni karakter, i to zato što su svoju djelatnost obavljali »uz dozvolu komune«, odnosno da su radili s »odgovarajućim odobrenjem komune za rad«. U vezi s egzaminatorima Cvitanić se zadovoljava da registrira mišljenja iznesena u znanosti o suštini njihove funkcije.⁶⁴

Nekoliko godina kasnije, tj. 1968. god., Cvitanić se opet ukratko pozabavio notarijatom proučavajući srednjovjekovno bračko uređenje.⁶⁵ On dobro uočava razliku između kancelara, šefa komunalne kancelarije, koji je sastavljao razne ugovore i oporuke i zato se i nazivao komunalnim notarom, i javnih notara koji su svoj notarski posao vršili kao privatnu praksu, priznaje notarskim ispravama javnu vjeru i naglašava da među dokumente koji pružaju potpun dokaz, dakle uživaju javnu vjeru, treba ubrojiti i quaternus communis, ali ne ponavlja svoju misao o odobrenju komune za rad notarima koju je iznio u analizi Splitskog statuta.

Problemu notarijata u Dalmaciji posvetila je svoju pažnju i N. Klaić, naročito u nekim svojim radovima nakon 1965. god.

Tako je već u svojoj analizi isprava iz doba narodne dinastije⁶⁶ ustvrdila da dalmatinska isprava nije imala i nije mogla imati ovjerovljenje (tj. prven-

⁶² J. Stipišić, Razvoj splitske notarske kancelarije, *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije*, 1, Zagreb 1954, 111—121.

⁶³ A. Cvitanić, Pravno uređenje splitske komune po statutu iz 1312. godine, Split 1964, 94—100.

⁶⁴ Cvitanić, n. dj. 84—85.

⁶⁵ A. Cvitanić, Srednjovjekovni statut Bračke komune, *Brački zbornik* 7, Supetar 1968, 45, 66 i 76.

⁶⁶ N. Klaić, Diplomatička analiza isprava iz doba hrvatskih narodnih vladara I dio, *Historijski zbornik* XVIII, Zagreb 1965, 141—188; Diplomatička analiza isprava iz doba narodne dinastije II dio, *Historijski zbornik*, XIX—XX, Zagreb 1966—67, 225—263, naročito 253—4.

stveno riječi roboravi, complevi, signum manus feci)⁶⁷ »tako dugo dok i u Dalmaciji nema notara kao osobe javne vjere koji ima pravo i dužnost ovjervljavanja isprava«. Ovu svoju misao nadopunila je N. Klaić 1971. god. tvrdnjom da su »svjedoci... sve do pojave vjerodostojnog notarskog instrumenta najvažnije osobe pri čitavom pravnom poslu« i »zato po njima, a ne po notaru, isprava dobiva fidem publicam«.⁶⁸ Iste godine ona se ponovno vratila istom problemu u analizi teksta oporuke splitskog priora Petra⁶⁹ i ustvrdila da prvi splitski notar koji se pojavljuje tek osamdesetih godina XII st. nije osoba javne vjere, a njegove isprave da nemaju fidem publicam. Kako »i u prvim notarskim ispravama iz XII i prve polovice XIII st. dokazna snaga isprave leži na svjedocima«, to dalmatinski notari nemaju fidem publicam sve do sredine XIII st.⁷⁰

Ako ukratko želimo sažeti stavove i rezultate naše znanosti o notarijatu u nas, a naročito u pogledu notareve javne vjere, onda možemo reći da se vrijeme od sredine 12. do sredine 13. st. uzima kao početak uvođenja javne vjere notarijata u nas. Šufflay spominje drugu polovicu 12. st. kao vrijeme uvođenja instrumenta, dakle kao vrijeme priznanja javne vjere, u Zadar, a inače navodi kraj 12. i 13. st. kao vrijeme velikog utjecaja talijanskih notara i vrijeme borbe brevea s instrumentom. Kostrenčić se odlučio za sredinu 12. st., dok su Inchiostri i Barada početak javne vjere notarskog instrumenta stavljali radije u početak 13. st. odnosno na kraj 12. st. Čini nam se da Stipišić nije posve jasno izrazio svoju misao i da se koleba između druge polovice 12. st. i sredine 13. st. Beuc nalazi tek u 13. st. prelaz iz noticije, tj. isprave bez pravnog značenja, u instrument, tj. u ispravu sa samostalnom dokaznom snagom, a N. Klaić smatra da notar ima tek od druge polovice 13. st. javnu vjeru.

Dakako da kratko izlaganje stajališta što su ih do sada zauzeli znanstvenici u pitanju priznavanja javne vjere notarijatskim instrumentima srednjovjekovne Dalmacije nije i ne može biti zadovoljavajuće bez osvrta na izvore i argumente na kojima su oni zasnivali i branili svoje stavove. Zato ćemo se sada ukratko osvrnuti na dokumentaciju što su nam je ponudili pojedini znanstveni radnici. Rasprava o toj dokumentaciji korisno će poslužiti kao uvod u zauzimanje naše pozicije.

Šufflay je, kao što smo vidjeli, nalazio postepeno uvođenje notarskog instrumenta u Zadru već u drugoj polovici 12. st. Miješanje elemenata isprave sa svjedocima i notarske isprave daje po mišljenju Šufflaya tom vremenskom razdoblju posebnu karakteristiku tako da se iz pojedine isprave ne može dobro razaznati da li joj snagu daju svjedoci ili notar. Među ostalim, Šufflay se

⁶⁷ N. Klaić, Problem najstarije dalmatinske privatne isprave, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, XIII, Beograd 1971, 65.

⁶⁸ N. Klaić, Kako i kada su knezovi krčki stekli Modruš i Vinodol, *Vjesnik Histojskog arhiva u Rijeci i Pazinu*, XVI, Rijeka 1971, 141.

⁶⁹ Klaić, Problem najstarije dalmatinske privatne isprave, 17—74.

⁷⁰ Jedino u svojoj radnji Tribuni i consules zadarških isprava X i XI stoljeća, *Zbornik Vizantološkog instituta*, XI, Beograd 1968, 83, N. Klaić tvrdi da su zadarški notari već u drugoj polovici XII st. »osobe javne vjere prije svega zato što su zakleti općinski činovnici.«

poziva na ispravu od 1164. god. što ju je dao sastaviti splitski nadbiskup Petar u sporu vođenom između samostana sv. Tome u Biogradu i roda Slamočana.⁷¹ Slamočani su tvrdili da je sporna zemlja njihova očevina, a zastupnica samostana izjavila je da samostan posjeduje spornu zemlju ab antiquo tempore i da su već vođena dva spora koje je samostan dobio, na temelju čega je oba puta samostanu dodijeljen pristav koji je samostan uveo u posjed sporne zemlje. Sud se priklanja tvrdnjama zastupnice samostana, donosi odluku da ona položi zakletvu zajedno s dvjema redovnicama i da tom zakletvom potvrdi istinitost isprave. Osim toga sud zastupnici samostana dodjeljuje pristava. I zaista, zastupnica samostana zaklela se u smislu sudske odluke pred pristavom i velikim brojem svjedoka što se u ispravi navode.

Isprava je zapravo skraćeni zapisnik o raspravi, presudi i položenoj zakletvi. Svjedoci navedeni u njoj prisustvuju samo zakletvi jedne od stranaka, a ne svim događajima što ih navodi isprava. Istina je doduše da se spominju svjedoci upravo najvažnijeg pravnog zbivanja, tj. same zakletve, pa se može postaviti pitanje da li bi u eventualnom sporu koji bi izbio ako bi protivnik poricao činjenicu polaganja zakletve bila dovoljna isprava, ili bi trebalo pozvati svjedoke. Pisar isprave ovako je zaključio ispravu: *Et ego Johannes Jadertinus notarius ibidem cum his suprascriptis testibus interfui, et ex precepto Petri Salonitani archiepiscopi et apostolici sedis legati scripsi et roboravi. Riječ roboravi govorila bi na prvi pogled za tezu da je isprava imala javnu vjeru, i to zbog ovjere zadarskog notara. Ipak je iz isprave vidljivo da uz sud i stranke postoji osoba koja svojim prisustvom daje službeni značaj pravnim činjenicama: to je pristav čije je prisustvo jedino pravno relevantno. Bez njega ni uvođenje u posjed, ni polaganje zakletve ne bi bili pravno relevantni.⁷² Svjedoci su navedeni samo radi veće sigurnosti stranaka i samog pristava jer postoji opasnost da netko optuži pristava za lažnu izjavu pa će taj spor imati identični karakter kao i spor o lažnoj ispravi s javnom vjerom: u oba slučaja radi se o prethodnom pitanju lažnosti pristava odnosno isprave pa se činjenice u vezi s tim pitanjem dokazuju svim dozvoljenim dokaznim sredstvima i tek nakon što se riješi to pitanje i utvrdi npr. da se zaista radi o istinitom pristavu odnosno ispravi s javnom vjerom, doći će javna vjera pristava i isprave do punog izražaja tako da se protiv iskaza pristava i sadržaja isprave neće moći upotrijebiti neka druga dokazna sredstva, prvenstveno svjedoci. Dakle, u ispravi se svjedoci nalaze samo zbog veće sigurnosti. Isto to važi i za ispravu, tim više što pisar isprave nije ništa drugo nego svjedok (*cum his suprascriptis testibus interfui*). Prema tome čini nam se vrlo vjerojatnim da se ne radi o notarskoj ispravi s javnom vjerom. Isprava dakle još nema javne vjere pa se protiv nje može nastupati drugim dokaznim sredstvima, svjedocima ili pristavom, tj. ili drugim običnim dokaznim sredstvima, ili dokaznim sredstvom s javnom vjerom. Dakako, ako je pristav umro ili ako mu je*

⁷¹ T. Smiči klas, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* (u daljnjem tekstu: CD) II, Zagreb 1904, 99—100, br. 96 = I. Kukuljević Sakcinski, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske s Dalmacijom i Slavonijom* (u daljnjem tekstu Kukuljević CD), dio II, Zagreb 1876, 67—8, br. 90. U tekstu obiju izdanja je bar jedna očita pogreška: zastupnica samostana kaže da je već vodila spor s protivnikom za vrijeme bana Bele: »rationem una uobiscum habuimus«, a ne »ratione una nobiscum habuimus«.

⁷² isp. Kostrenčić, *Fides publica* 21 i 131—2.

poreknuto njegovo svojstvo pristava, onda će u sporu doći do primjene običnih dokaznih sredstava, tj. prvenstveno svjedoka i isprave, pa će sud donijeti odluku prema uspjehu dokazivanja, tj. prema većoj ili manjoj uvjerenosti dokaza jedne i druge strane. Kod toga treba uvijek držati na umu da je srednjovjekovni postupak bio drukčije koncipiran od modernoga. U moderno doba sud ocjenjuje dokaze po svom slobodnom sudačkom uvjerenju i donosi presudu. U srednjem vijeku sud vrlo često nije donosio konačnu presudu kojom se rješavalo sporno pitanje, već je samo odlučivao o tome koja je stranka na temelju ponuđenih i izvedenih dokaza »bliža zakletvi«, tj. kojoj će svojom presudom narediti da svoje iskaze potvrdi zakletvom. Svakako je sud prilikom ocjenjivanja uspješnosti dokazivanja mogao povjerovati bilo svjedocima bilo ispravi i nakon toga dodijeliti jednoj od stranaka zakletvu. Drugim riječima, zakletva stranke nije nužno morala osnažiti dokaz ispravom, već i dokaz svjedokom. I zaista, nailazimo na slučajeve potvrđivanja iskaza svjedoka zakletvom stranke.⁷³ A bilo bi besmisleno reći da u srednjem vijeku ni svjedoci nisu imali dokazne snage. Ako se malo zamislimo nad srednjovjekovnim postupovnim pravom, onda ćemo uočiti da se i ono temeljilo na sudačkom uvjerenju, samo što je ono bilo u neku ruku prikriveno i što nije imalo kao neposrednu posljedicu donošenje konačne odluke, već je tražilo suradnju one stranke koja je po mišljenju suda imala u dokaznom postupku više uspjeha. Izgledalo je kao da dodjeljivanjem zakletve spor još nije okončan i da sud nije prejudicirao konačno rješenje jer je još uvijek postojala mogućnost da se stranka ne zakune ako bi je moralne skrupule prisilile da odustane od lažne zakletve ili da prilikom polaganja zakletve učini neku grešku — ona ili njen porotnik — i da joj tako ne uspije zakletva. Ali, suštinski gledano, ipak je odlučivanje o uspjehu parničara ležalo u rukama sudaca koji su svojom odlukom o dodjeli zakletve uglavnom riješili spor. Polaganje zakletve bilo je već više-manje stvar nevažnog tehničkog dijela postupka pa nije bio rijedak slučaj da protivna strana ili naprosto nije došla na polaganje zakletve ili je čak oslobodila svog protivnika polaganja zakletve. Drugim riječima, zakletva stranke s porotnicima jedva bi se mogla nazvati pravim dokaznim sredstvom. Dokazni postupak u pravom smislu riječi dovršavao se prije donošenja presude sudaca o tome koja je od stranaka dužna položiti zakletvu.⁷⁴ Eventualno bi se moglo reći da je zakletva stranke s porotnicima supletorno dokazno sredstvo koje nadopunjuje osnovno dokazno sredstvo, i to bilo iskaz svjedoka bilo ispravu.

Šufflay navodi i ispravu iz 1166. god. što je učinjena po nalogu opata samostana sv. Krševana u Zadru. U njoj se tvrdi da je neki župan Kuzma ostavio samostanu u času svoje smrti svoje nekretnine i navode se svjedoci investiture. Ispravu je pisao isti notar kao i prethodnu, a završna klauzula glasi:

⁷³ Isp. npr. CD III 312, br. 278 od 3. listopada 1229. po kojoj stranka u sporu (općina) nudi svjedoka u dokaz svojim tvrdnjama, a sud donosi odluku »ut unus homo ex parte comunis Ragusii iuret ad euangelia dei et affirmet illud quod dicitus Petrus est testificatus«.

⁷⁴ Dakako da nismo mogli prikazati postupak u njegovoj povijesnoj perspektivi i razvoju. Predmet daleko prelazi okvire ove radnje pa smo se morali zadovoljiti tek s par riječi koje bar donekle pomažu objašnjenju predmeta kojim se bavimo. Kao i ostale grane srednjovjekovnog hrvatskog prava tako i sudski postupak čeka svoju obradu. Nažalost nisu obrađena monografijama ni pojedina pitanja, a bez takvih monografija jedva da se može pristupiti sintezi.

Et ego Johannes Jadertinus notarius ibidem interfui, quando Cosma iupanus monachus moriendo prenominatam terram aput Camenani donauit, et iubente ipso Cosma iupano scripsi et roborauī.⁷⁵ Nema sumnje da se ne radi o notarskom instrumentu s javnom vjerom. Ta isprava je obična dokazna isprava s navođenjem svjedoka. U slučaju spora sud bi razmatrao sve okolnosti, dao pročitati ispravu i saslušao svjedoke te onda odlučio kojoj će od stranaka dodijeliti polaganje zakletve s eventualnim porotnicima. Kod toga bi sud, najvjerojatnije, prvenstveno pazio na posjed i dodijelio zakletvu onoj stranci koja je u posjedu sporne zemlje. Ako pak ne bi nijedna stranka bila u posjedu i ako bi svi svjedoci i notar u međuvremenu umrli, sud bi se našao u dosta teškoj situaciji. Možda bi zaista dodijelio zakletvu samostanu, ali prvenstveno zato što se radi o crkvenoj ustanovi, dakle o vladajućoj strukturi za koju se pretpostavlja da je poštena i istinoljubiva i da se neće lažno zakleti. Međutim, ako pretpostavimo da se u parnici spore dvije crkvene ustanove, a da samo jedna od stranaka ima ispravu koju je sama dala sastaviti, onda će odlučiti procjenjivanje dokazne snage isprave na isti način kao da se radi o svjedoku, tj. sud će ili pokloniti vjeru takvoj ispravi ili neće, već prema njenoj uvjerenosti. Ukratko, dokazna isprava imala je u to vrijeme, uostalom kao i ranije, snagu običnog nepriviligiranog dokaznog sredstva.

Šufflay se poziva i na ispravu iz god. 1167., koja sadrži zapisnik o sporu između samostana sv. Marije i samostana sv. Platona o nekim zemljama u Obrovici. Obje strane imaju isprave, jedino što se samostan sv. Marije uz to nalazi u dugotrajnom posjedu (semper laborauimus). Sud je dosudio zakletvu zastupnici samostana sv. Marije sa šest porotnika. Zakletva je izvršena pred većim brojem svjedoka što se navode u ispravi. Notar na kraju isprave kaže: Et ego Johannes sancta Anastasie subdiaconus atque notarius ibidem cum his supradictis testibus interfui, scripsi et corroboraui. Svakako je čudno da u toj ispravi ne nalazimo pristava. To čini ispravu sumnjivom u obliku u kojem nam je tradirana. Svakako se ne radi o ispravi s javnom vjerom unatoč riječi corroboraui. Notar je samo svjedok (cum his supradictis testibus interfui) i pisar.

Konačno Šufflay se poziva na ispravu sastavljenu god. 1172. u kojoj opat samostana sv. Kuzme i Damjana navodi kako je neki Mojmir darovao zemlje i vinograd samostanu, ali je kasnije neki Brucona prodao te iste zemlje. Očito se samostan nije nalazio u posjedu darovanih nekretnina. U sporu koji je nastao nudi opat u dokaz svojim navodima ispravu i svjedoke pa sud donosi odluku da ih opat zakletvom potvrdi. Opat je to učinio pred mnogim svjedocima, a onda mu je sudac dao pristava koji ga je uveo u posjed. Pristav se kasnije vratio u Zadar i tamo neposredno prije smrti priopćio okolnosti u vezi s investicijom drugoj osobi koja je opet sve javila nadbiskupu, knezu i mnogim zadarskim građanima. Notar završava: Et ego Johannes Jadertinus notarius ibidem cum his testibus interfui, scripsi et roborauī.⁷⁶ I ova isprava nije drugo nego zapisnik o sporu i investiciji. Notar je svjedok i pisar, a u slučaju spora ova isprava bila bi očito obično dokazno sredstvo, i to sporednog značenja jer se već iz same isprave vidi da odlučujuću ulogu prilikom investicije igra pristav i da je on osoba javne vjere. Isprava kaže da je pristav uveo

⁷⁵ Kukuljević CD, II dio, 71—2, br. 93 = CD, II, 107—8, br. 101.

⁷⁶ Kukuljević CD, II dio, 90, br. 121 = CD II, 132—3, br. 127.

samostan u posjed zemlje, post hec itaque venit ipse Dobrona aput Jadram et moriendo universa sicut suprascripta sunt Tolisio... testificatus est; ipse vero Tolisio omnia per ordinem... coram (slijede imena nadbiskupa, kneza i mnogih zadarskih građana) ... publice testificatus est. Mislimo da ne može biti sumnje da je pristav onaj faktor koji daje pravi značaj djelatnostima opisanim u ispravi i koji ima punu javnu vjeru, za razliku od svjedoka i isprava koji su obična dokazna sredstva, upotrijebljena uz pristava.⁷⁷

Analiza isprava što ih je Šufflay naveo u prilog svojih tvrdnji pokazala je da je Šufflay dobrim dijelom bio u pravu. U 12. st. dalmatinska isprava zaista nema javne vjere. Ona je obično dokazno sredstvo ili, kako se Šufflay izrazio, obična isprava sa svjedocima (Zeugenurkunde). Šufflayeve teze mogu se nadopuniti u tom pravcu što u dalmatinskoj ispravi 12. st. treba gledati ne samo ispravu sa svjedocima, nego i ispravu s pristavom, tj. ispravu koja stoji uz dokazno sredstvo s javnom vjerom, a ne samo ispravu koja stoji uz svjedoke, tj. uz drugo obično dokazno sredstvo. U svakom slučaju ne smiju se Šufflayeve teze shvatiti u smislu poricanja bilo kakve dokazne snage dalmatinske isprave u 12. st. Isprava je imala i po Šufflayu u 12. st. dokaznu snagu koju ona nije izvodila isključivo iz snage drugih dokaznih sredstava.

Toliko o miješanju elemenata isprave sa svjedocima i notarske isprave.

Svoju drugu tezu, tj. padanje važnosti isprave u 12. st., pokušao je Šufflay dokazati dvjema ispravama.

Prema jednoj od njih, navodno iz 1105. god.,⁷⁸ u sporu koji se vodi pred zadarskim biskupom između samostana sv. Krševana i potomaka darovatelja nekih zemalja tom samostanu, sud je donio presudu da ispravu na koju se poziva predstavnik samostana potvrde zakletvom tri redovnika i tri rođaka protivne strane. Prema Šufflayu, porotnici ovdje zamjenjuju svjedoke isprave pa njihova zakletva odlučuje u sporu.

Ali, dok je u tom slučaju tijekom parnice upotrebljavana samo isprava na koju se onda nadovezuje zakletva porotnika, dotle su u drugom slučaju što ga navodi Šufflay isprava i svjedoci, po Šufflayu, izjednačeni (gleichgestellt). Tu drugu ispravu iz 1172. god. već smo opširnije analizirali.⁷⁹ Dok je u prvom slučaju istinitost isprave sama pružala dokaz (die Echtheit der Urkunde liefert... noch das erstmal allein den Beweis), u drugoj ispravi isprava samo pomaže pravom dokazu, tj. dokazu svjedocima. Jedino tako se, po Šufflayu, može razumjeti odluka suda da stranka u sporu mora zakletvom potvrditi i ispravu i svjedoke (affirmare cartulam et testes).

Šufflay nas u svoju tezu nije uvjerio. Dvije isprave što ih navodi u prilog svog stajališta ipak su premali dokazni materijal, tim više što se u prvom slučaju — ako toj ispravi uopće možemo pokloniti vjeru — radi o sporu koji se vodi više od 30 godina nakon izvršenog darovanja pa su svjedoci vjerojatno pomrli. Zato se zakletvom u parnici mogla potvrditi samo isprava, ali ne i svjedoci.

⁷⁷ Isp. Kostrenčić n. dj. 131—2, bilj. 96: »...nije možda neopravdano naslućivati da je upravo ta intervencija pristava u sudskim postupcima i rešenjima i njihovo zasvedočenje javnom verom upravo izvorna funkcija pristava jer moramo pretpostaviti da su sudovi... morali na neki način svoja rešenja utvrditi«.

⁷⁸ Stipišić-Šamšalović CD I, 136—137.

⁷⁹ Kukuljević CD II, 90, 121 = CD II, 132—3, br. 127.

Druga je isprava pouzdanija, ali iz njenog teksta ne slijedi nužno da je došlo do pada vrijednosti isprave. Ona je zapravo ostala obično nepriviligirano dokazno sredstvo bez javne vjere kojem sud vjeruje ili ne, već prema okolnostima, na isti način kao i svjedocima. Kad bi isprava bila sasvim bez snage, onda bi stranka zakletvom potvrđivala samo iskaze svjedoka, a ne i sadržaj isprave.

Slijedeći znanstvenik koji se ozbiljnije pozabavio dalmatinskom ispravom 12. i 13. stoljeća, Barada, krenuo je pogrešnim pravcem. Barada nije imao jasne predodžbe o pravnoj problematici isprava, već je svoje znanje, stečeno čitanjem najpoznatijih priručnika o srednjovjekovnoj ispravi (Brunner, Breslau, Heuberger) primijenio na dalmatinsku ispravu na neprihvatljiv način. On je analizirao najvažnije splitske isprave iz 12. st. i došao do zaključka da isprava u to doba nije imala dokazne snage i da je njena vjerodostojnost ovisila o zakletvi svjedoka.⁸⁰ Da vidimo njegovu argumentaciju.

Barada prije svega navodi ispravu iz 1106. prema kojoj su u sporu između Teobalda, ostrogonskog prepozita, i Grgura, opata samostana sv. Petra u Selu, odlučili svjedoci. Barada kaže: »... isprava uopće ne dolazi do nekakva izražaja«.⁸¹ To dakako nije dokaz u prilog tvrdnji da u to doba isprave nisu bile nikakvo dokazno sredstvo, već naprosto odraz činjenice da nijedna od stranaka nije imala u posjedu ispravu koja bi joj pomogla u sporu.

Prema drugoj ispravi na koju se Barada poziva, a koja je ispostavljena 1171. god., Katarina, opatica samostana sv. Benedikta u Splitu, daje pisati svjedočanstvo »... o posjedu u Lažanima... koji je posjed samostan primio na dar mnogo prije tog vremena, kako to njihova isprava svjedoči...«, ali one da nisu za tu ispravu znale. U to svjedočanstvo upisuju granice tačno po iskazu dvojice odabranih ljudi...« Barada nastavlja: »Kako vidimo, samostan ima ispravu za koju opatice niti ne znaju; a kad je stvar došla na sud, ni tada se ne služe njome makar za nju znaju, nego se služe dvojicom svjedoka. Ovdje imamo očiti dokaz kolika je bila vrijednost isprave u ovo doba.«⁸² Čini nam se da sadržaj isprave treba sasvim drukčije tumačiti. Naime, nije tačno da je isprava bila samostanu nepoznata. Baš obratno, isprava je bila vrlo dobro poznata, ali se nije znalo na koju se zemlju odnosi. U ispravi se kaže: »(naredili smo učiniti svjedočanstvo) da hereditate prelibati monasterii, que in Dilato est, quam per longum temporis spacium maximam partem de ipso territorio, quem (!) antecessores dederant et priuilegium nostrum refert, nobis ignotum erat«. Mislimo da je očito da se »nobis ignotum erat« odnosi na teritorij, a ne na privilegij. Uostalom, to je iz daljnjeg teksta više nego jasno. Opatica Katarina nastavlja da je sada pronašla osobe koje mogu tačno označiti o kojem se teritoriju u darovnici radi (inuenimus ostensores et loci illius habitatores, qui se supra nominatum territorium certissime scire dicebant). Te osobe nas podsjećaju na ustanovu soka i na član 45 Vinodolskog zakona gdje se govori o nagradj osobama koje otkriju neku stvar i neko pravo na stvar i gdje se među tim stvarima posebno spominje i zemlja.⁸³ Na osnovi

⁸⁰ Isp. Barada, n. dj. 11

⁸¹ CD II, 16—17, br. 12.

⁸² Barada, n. dj., 10.

⁸³ Isp. M. Kostrenčić, Vinodolski zakon, *Rad JAZU* 227, Zagreb 1923, 151, 170 i 187.

iskaza ove dvojice prokazivača dolazi do uvođenja u posjed samostana u prisutnosti velikog broja svjedoka.⁸⁴ Dakle, isprava ima u ovom slučaju i te kako veliku važnost i značenje: samostan ima po njoj pravo na neku zemlju, samostan to pravo ne može ostvariti jer ne zna točno gdje se ta zemlja nalazi, a kad se pojave »vještaci«, poznavaoци mjesnih prilika, oni pokazuju samostanu zemlju i omogućuju mu da dođe u njen posjed.

Barada na istom mjestu spominje ispravu iz 1176. god.⁸⁵ sadržaj koje, po njemu, također dokazuje da »isprava kao takova još nema dokaznu moć«.⁸⁶ Radi se o sporu između samostana sv. Petra Gumajskog protiv roda Andrijančića. Potonji tvrde da sporna zemlja pripada njima po baštinskom pravu (*iure hereditario*), dok predstavnici samostana ističu da je već odavno posjeduju na osnovi darovanja Rusina Morsticus-a. Samostan se dakle poziva na dosjelo koju opravdava dugogodišnjim poštenim posjedom, a poštenje posjeda dokazuje ispravom. Sud se priklonio stajalištu samostana, što bi uostalom učinio i rimski i moderni sud uz pretpostavku da su istiniti navodi samostana. U današnje vrijeme sud bi prihvatio dokaze samostana kao uvjerljivije na osnovi slobodnog sudačkog uvjerenja. U srednjem vijeku umjesto toga dolazi do presude kojom se predstavniku samostana naređuje zakletva, čime se teret moralne odgovornosti za ispravnost presude na dosta vješt način prebacuje sa suda na stranku. O tome smo već raspravljali. U svakom slučaju isprava je jedan od najvažnijih elemenata dokazivanja opravdanosti stajališta samostana. Bez nje bi eventualno došlo u pitanje poštenje posjeda, a time i dosjelo. Prema tome, nije točna Baradina tvrdnja da »ovdje isprava kao takova još nema dokaznu moć«.

Za ispravu iz god. 1180.⁸⁷ kaže Barada da ima »potpunu vrijednost«, a to da je shvatljivo po bizantskim pravnim normama, jer da je u Bizantu isprava uvijek sačuvala javnu vjerodostojnost.⁸⁸ Istina je doduše da je u Bizantu isprava uvijek bila priznavana dokaznim sredstvom, ali tamo notarska isprava nije imala nikad javnu vjeru, niti je privatnopravna isprava imala ikad značaj dispozitivne isprave, za razliku od Zapadne Evrope gdje je, naročito u Italiji, notarska isprava već vrlo rano dobila javnu vjeru i gdje je po vladajućoj teoriji bar carta imala dispozitivni značaj. Sve to mogao je Barada naći već u Kostrenčićevoj raspravi o javnoj vjeri što je izašla nekoliko godina prije Baradine rasprave.⁸⁹ Ispravu iz god. 1180. upućuje car Manojlo upravitelju Hrvatske Rogeriju u pogledu nekih navodno otetih zemalja splitske crkve, a u njoj bismo još najradije istakli mjesto gdje car upućuje Rogerija da vjeruje dokazima *per chartam aut per bonos testes*, što zapravo znači da su isprave i svjedoci bili izjednačeni, kao što smo to vidjeli i kod ostalih isprava istog doba. Drugim riječima, ova isprava ne dokazuje ništa drugo nego ostale isprave istog doba: moglo se dokazivati bilo ispravama bilo svjedocima, oba dokazna sredstva bila su izjednačena i nijedno nije imalo javne vjere u tom

⁸⁴ CD II, 130—2, str. 126.

⁸⁵ CD II, 143—144, br. 141.

⁸⁶ Barada, n. dj. 10.

⁸⁷ CD II, 165, br. 163.

⁸⁸ Barada, n. dj. 11.

⁸⁹ Kostrenčić, *Fides publica* 85—91.

smislu da bi se jednome od tih dokaznih sredstava moralo vjerovati i da jedno od tih dokaznih sredstava isključuje dokaz drugim dokaznim sredstvom.

Barada analizira i ispravu iz god. 1187. koja nas obavještava o sporu samostana sv. Petra Gumajskog protiv nekog Črnje Krapova.⁹⁰ Črnja je tvrdio da su sporne zemlje njegova baština (*dicebat esse suas*), ali navodno bez dokaza (nultam ostendebat certitudinem). Naprotiv je samostan nudio ispravu (*scriptum ostendabat*) kojom je bez sumnje dokazivao poštenje posjeda i pozivao se na dosjelost na temelju dugogodišnjeg posjeda (*monasterium eas possidebat*). Sud je, sasvim u skladu sa srednjovjekovnim civilnim postupkom i u skladu s vijestima o ostalim sporovima, od kojih smo neke već spomenuli, dosudio zakletvu stranci kojoj je više vjerovao. Nigdje nije riječ o svjedocima. Pa ipak Barada donosi čudnovati zaključak: »U ovom slučaju uz ispravu traže se i svjedoci.«

Konačno, Barada analizira i ispravu iz 1200. god. koja nam je sačuvala vijest o sporu između samostana sv. Benedikta i nekog Vučine.⁹¹ Prema Baradi »nadbiskup Bernard sudi na osnovu same isprave, bez drugih dokaza, a to zato jer u to doba prodire notarijat u dalmatinske komune.«⁹² I tako je Barada iskonstruirao neki razvoj koji bi se navodno kretao od potpunog nepriznavanja dokazne snage isprave početkom 12. stoljeća sve do potpunog priznanja 1200. god. Međutim, Baradina argumentacija nije održiva ni u zadnjem slučaju što ga analizira. Iz spomenute isprave ne bi se moglo ni smjelo zaključiti o nekakvoj posebnoj dokaznoj snazi isprave u to vrijeme. Naime isprava iz 1200. god. govori naprosto o tome da su stranke o nekim zemljama učinile pismenu nagodbu, da je naknadno došlo do spora o tumačenju te nagodbe te da je sud dao pravomoćno tumačenje te nagodbe: »... *predictum instrumentum... unde controversia erat inter te (sc. zastupnika samostana sv. Benedikta) et predictum Vulcina... de cuius interpretatione tu et predictus Vulcina causabamini, interpretamur hoc modo decernentes... itd.*« Stranke su vodile spor o tumačenju nekih odredaba nagodbe pa je sud pročitao ispravu i donio presudu kojom je pravomoćno objasnio sadržaj i domet pojedinih uglavaka. Svoju presudu naziva nadbiskup »*chartula interpretationis*«. Dakako da sve to nema nikakve veze s jačanjem uloge i značaja notarijata.

Čini nam se dakle da Barada nije uspio sa svojom tezom. Doduše, ona je već unaprijed bila osuđena na neuspjeh: bilo bi zaista nevjerojatno da sud nije pripuštao dokaz ispravom. Ta pismo je izmišljeno prvenstveno zbog pravne sigurnosti pa je već a priori jasno da u svakom društvu koje je bar donekle pismeno isprava mora imati mjesto u najmanju ruku izjednačeno sa svjedocima i da porastom gospodarske aktivnosti isprava mora na neki način dobiti čak i javnu vjeru.

Nakon Barade jedino su još Beuc u svojoj opširnoj raspravi o Zadarskom statutu iz 1305. i N. Klaić u nekoliko svojih rasprava pokušali argumentirano i s pozivom na izvore unaprijediti i produbiti saznanja o dalmatinskoj ispravi.

Tako se Beuc u dokaz svojoj tvrdnji da noticija nije bila sama po sebi dokaz, nego da je težište dokazivanja na svjedocima, pozvao na ispravu iz

⁹⁰ CD II, 216—7, br. 204.

⁹¹ CD II, 348—350, br. 323.

⁹² Barada, n. dj. 11.

1172. god. na koju se pozvao i Šufflay. Beuc podvlači riječi *affirmare cartulam et testes* i tumači ih isto kao i Šufflay.⁹³

Beuc se pozvao i na ispravu iz god. 1188.⁹⁴ On kaže da je ta isprava »u biti ostala vjerna starijem pravnom naziranju«; nadalje, da se u njoj »konstatira samo da se taj posao izvršio« premda se vidi da »se želi iz obične noticije stvoriti vendicionis scriptum«, i to pod utjecajem glosatorskog naučavanja.⁹⁵ Iz toga se može zaključiti da Beuc smatra da je notarski instrument 13. i slijedećih stoljeća dispozitivna isprava i da je razvoj tekao od kupoprodaje shvaćene kao realnog kontrakta prema kupoprodaji kao literarnom kontraktu, tj. prema notarskoj ispravi kao dispozitivnoj ispravi. To nije tako. Notarska isprava nema dispozitivni značaj, bar o tome ne bi trebalo voditi polemiku. Kako isprava ni prije 13. st. nema dispozitivni karakter (uz izuzetak karte, bar prema vladajućem mišljenju), to ne vidimo u tom pogledu nikakav razvojni put, osim ako ne želimo s vladajućom naukom ustvrditi upravo obratno od onog što je Beuc pokušao dokazati: srednjovjekovna isprava bila je najprije carta, tj. dispozitivna isprava; uz kartu postoji i noticija kao dokazna isprava; u 12. st. karta i noticija nestaju, a notarski instrument je obična dokazna isprava. Sasvim je nešto drugo činjenica da talijanska notarska isprava ima javnu vjeru, tj. činjenica da se protiv nje nije mogao uspješno ponuditi dokaz svjedocima. Tu bi se moglo pokušati s dokazivanjem da je razvoj tekao od isprave bez dokazne snage prema ispravi s dokaznom snagom. To je kod nas zaista najradikalnije pokušao izvesti Barada, ali sa slabim uspjehom. Beucov pokušaj kao da miješa ta dva problema.

U novije je doba N. Klaić pokušala dokazati da isprava nije uživala dokaznu snagu od 11. do sredine 13. stoljeća.⁹⁶

Analizom presude papinskog poslanika Teuza u korist samostana sv. Krševana u pogledu cele sv. Ivana na Telašćici⁹⁷ N. Klaić dolazi do zaključka da isprava u 11. st. nije imala dokaznu snagu. Radi se o parnici između samostana sv. Krševana i nekog Gorbine. Zaista je točno da sudac u sporu, papinski poslanik Teuzo, »interrogauit clericos et boni testimoni laicos« i da je isključivo na osnovi njihovih svjedočanstava donio presudu. Ali je isto tako istina i to da je nekih 10 godina nakon toga, tj. god. 1074., došlo do ponovna spora,^{97a} ovaj put između samostana i zadarskog biskupa i da u tom drugom sporu sudac, nadbiskup Gerard, poslanik pape Grgura VII, sudi isključivo na osnovi isprava što se vidi iz riječi: »unde abbas nobis chartulam porrexit, in qua inuenimus...«. To je uostalom već točno zapazio Barada. Uostalom, čini nam se sasvim neprijepornim da je pred crkvenim sudovima dokaz ispravom uvijek važio.

N. Klaić poziva se i na kartular samostana sv. Petra iz kojeg je vidljivo da u sporu Petra Crnog, osnivača tog samostana, s Tuguranima sud naređuje

⁹³ Beuc, n. dj. 544.

⁹⁴ CD II, 233.

⁹⁵ Beuc, n. dj. 544.

⁹⁶ V. naročito Klaić, *Diplomatička analiza isprava iz doba hrvatskih narodnih vladara*, II, 257—259.

⁹⁷ Isp. Klaić, n. dj. str. 258; Tribuni i consules zadarskih isprava X i XI stoljeća, str. 74; Rački, Doc. 59 = Stipišić-Šamšalović CD I, 99—100; Rački, Doc. 99 = Stipišić-Šamšalović CD I, 136—137.

^{97a} Stipišić-Šamšalović CD 136, br. 107 = Rački, Doc. 99 br. 83.

Petru da pozove tri najbolja svjedoka što su prisustvovali kupoprodaji. N. Klaić zaključuje da »neprijeporni izvorni podaci iz XI st. posvjedočuju da isprava još uvijek nema dokaznu snagu«. Međutim, čini nam se da je to samo dokaz za tvrdnju da se svi pravni poslovi nisu sklapali pismeno, već da su se neki, a možda i većina njih, sklapali usmeno u prisutnosti svjedoka. U takvom slučaju nema isprave pa se stranke i ne mogu na nju pozvati. Ali to još uvijek ne mora značiti da isprava u 11. st. nema dokaznu snagu. Prije bi se moglo reći obratno. Uz upravo navedenu ispravu iz god. 1074, iz koje se vidi da crkveni sud sudi na osnovi isprave, mogli bismo navesti i »cartam confirmationis« koju su krajem 11. st. izdali Petar Slavo i njegov ujak Slavić i kojom oni potvrđuju darovanje nekih zemalja samostanu sv. Petra Gumajskog, učinjeno po Roseni Morsticus-u.^{97b} Isprava je učinjena bez ikakve sumnje zato da posluži u eventualnom sporu, dakle, isprava ima i u 11. st. dokaznu snagu. Spor je zaista i nastao, ali tek 1176. god., pa je u njemu samostan ponudio tu ispravu kao dokazno sredstvo za svoje tvrdnje.

Ipak je N. Klaić stavila težište svog dokazivanja na isprave iz kojih je vidljivo da isprava sama po sebi ne uživa punu dokaznu snagu i da sud donosi svoju odluku na osnovi zakletve jedne od stranaka u sporu, poduprte zakletvama porotnika. Tu je u prvom redu isprava iz 1167. god. u kojoj sud naređuje opatici sv. Marije da se zakune zajedno sa šest redovnica na ispravnost isprave što ju je ponudila sudu. Tu ispravu spomenuli smo i analizirali je prilikom raspravljanja o Šufflayevim tezama. Nadalje, N. Klaić spominje i važnu ispravu iz 1239. god. prema kojoj »još u četvrtom deceniju XIV st. (tiskarskom pogreškom umjesto XIII st.) mogla se steći prednost na sudu svjedočanstvima svjedoka. Isprava ni tada ne uživa pravnu dokaznu snagu, jer se opat s još dva samostanca morao zakleti quod ita erat uerum, ut in suis cartis et breuiariis continebatur...«. Tako N. Klaić. Isprava je zaista toliko važna i značajna da joj moramo posvetiti nešto više prostora. Nadamo se da pravna analiza te isprave neće biti beskorisna i da će pripomoći razumijevanju problematike kojom se u ovoj raspravi bavimo.

Isprava je zapravo zapisnik o raspravljanju i odluci zadarskog suda u sporu što ga je vodio župan Martin de Crino sa samostanom sv. Krševana o posjedu i vlasništvu nekih zemalja u Kokićanima. Tužitelj nastupa u sporu zajedno s nekim Grgurom u ime cijele parentele Lapčana. Tužitelj tvrdi da tuženi samostan s nepravom drži spornu zemlju: »tu male facis, quod tu tenes terras de Coquikiane«. Tuženi samostan sa svoje strane tvrdi da je vlasnik spornih zemalja i poziva se na ugovor između Zadrana i Krinjana te na presudu u prilog Stančeta Lapčanina (»dicta villa et predium habet et tenet dictum monasterium secundum pactum constitutum inter Jadertinos et Crinenses et... per sententias data fuerunt ad Stance Lapčanum«).^{97c} Tuženi sada pristupa izvođenju dokaza ispravom, nudeći ispravu u sporu iz god. 1182.^{97d} U ispravi iz god. 1182. radi se o sporu pred zadarskim sudom između Dragoša i Stančeta Lapčanina o Kokićanima. Stanče tvrdi da su njegovi preci bili u kontinuiranom dugogodišnjem posjedu Kokićana i to dokazuje sa četiri svjedoka. Neobičnost

^{97b} V. Novak - P. Skok, Supetarski kartular, Zagreb 1952, 229.

^{97c} CD IV, 81, br. 77 od 18. lipnja.

^{97d} CD II, 174, br. 178.

isprave je u tome što sud uopće ne sasluša drugu stranu niti joj daje prilike da izvodi svoja dokazna sredstva, već neposredno određuje pristava koji će Stančeta uvesti u posjed sporne zemlje tako da preostatak isprave nije ništa drugo nego zapisnik o investituri što ju je u ime suda sproveo pristav. Ispravom iz 1182. god. tuženi dakle dokazuje da je Stanče bio u pravovaljanom posjedu i vlasništvu Kokićana. To je tuženome bilo potrebno zato što je prema njegovu tvrđenju Stančetov sin darovao Kokićane samostanu. Tužitelj sa svoje strane također nudi dokazna sredstva u prilog svojim tvrdnjama. Samo što on nema ispravu, već se poziva na svjedoke (»... ecce bonos testes... qui in veritate sunt scientes, quod dicta villa et predium fuerunt meorum antecessorum...«). I tako su se sukobila dva prava, i jedno i drugo vjerojatno dosta dobro dokazivano: tužilac je svjedocima dokazivao da Kokićani pripadaju njegovoj obitelji, ali zapisnik prelazi preko iskaza tužiteljevih svjedoka tako da o sadržaju tih svjedočanstava ne doznajemo ništa, a tuženi je dokazivao da mu je Kokićane darovao Stančetov sin. Sada tuženi nastavlja: non potes tu cum tuis testibus rumpere iam dictam cartam, quia ecce bonos testes, quod dictum monasterium habuit et tenuit dictam villam et predium. Što to znači? Čini nam se da nema sumnje: tužiteljevi svjedoci i tuženikova isprava imaju načelno jednaku dokaznu snagu, inače ih oni u prvom stadiju dokaznog postupka ne bi ponudili u nadi da će s njima uspjeti. Međutim, nakon što su ti dokazi izvedeni, tuženi osjeća da je tužitelj u izvjesnoj prednosti. Ta se prednost ne sastoji u većoj snazi svjedoka, već očito u konkretnom sadržaju svjedočanstva. Najvjerojatnije je tužitelj dokazivao da Stančetov sin nije mogao pokloniti obiteljsko imanje jer da je ono pripadalo svim ovlaštenim članovima obitelji. Nije nemoguće, nadalje, da je tužitelj ukazao na neobičnost isprave iz 1182. god. i na njenu neuvjerljivost. I tako nije tuženom samostanu preostalo ništa drugo nego da se povuče na drugu liniju obrane. O čemu se radi? Dok su u prvom stadiju dokaznog postupka i jedna i druga strana izravno dokazivale vlasničko pravo, dotle je u drugom stadiju predstavnik samostana bio prisiljen da kaže po prilici ovo: možda Stančetov sin zaista nije bio ovlašten da daruje Kokićane; međutim, samostan to nije znao ni morao znati, jer je samostan od Stančetova sina dobio zemlju i s njom ispravu pa je prema tome bio u poštenom posjedu. Samostan je bio po tome u poštenom posjedu negdje od kraja 12. st. do 1239. god., tj. oko 40 godina, što je više nego dovoljno za dosjelost; dakle, vlasništvo Kokićana pripada ipak samostanu. I zato se sada samostan upušta u mukotrpnost i po našem mišljenju dosta neuvjerljivo dokazivanje dugogodišnjeg posjedovanja Kokićana. Samostan to dokazuje trima ispravama iz 1238. god.^{97e} Prva isprava sadrži svjedočanstvo o tome da je nakon smrti Stančetova sina samostan uveden u posjed; druga sadrži svjedočanstvo rapskoga biskupa da je samostan držao Kokićane »do uništenja grada Zadra«; treća sadrži svjedočanstvo o posjedu Kokićana »poslije rušenja Zadra«: jedan od Lapčana, dakle rođak tužitelja, iskazuje da su njegovi rođaci po ocu tražili od njegova oca dio Kokićana, ali da je to njegov otac odbio uz obrazloženje da se ne radi o obiteljskoj imovini, već da on Kokićane drži u ime samostana sv. Krševana. Kod toga je njegov otac kreposno objašnjavao rođacima da samostan zbog političkih prilika

^{97e} CD IV, 46 br. 42 od 15. siječnja 1238; IV 55 br. 49 od 10. travnja 1238. i IV 59 od 8. svibnja 1238.

nije doduše u stanju da preuzme Kokićane, ali da će ih on vratiti samostanu čim to bude moguće. Poslije smrti njegova oca Kokićane je držao svjedokov brat koji je isto uvijek naglašavao da Kokićani pripadaju samostanu sv. Krševana.

Drugim riječima, samostan dokazuje svoje posjedovanje suptilnim pravnim izvođenjem: premda samostan nije neposredno držao Kokićane, ipak su upravo tužitelji rođaci držali Kokićane u ime samostana. Doduše bilo je to sporno, jer svjedok priznaje da je i takvo držanje u ime samostana bilo oduvijek osporavano od ostalih rođaka, ali posjedovanje preko zastupnika sud nije mogao naprećac odbaciti. Predstavnicima samostana treba priznati da su u ovom dijelu parnice pokazali vještinu i pravno znanje.

Na osnovi dokaznog postupka sud donosi presudu: *dictus abbas deberet iurare a secunda sua manu, quod ita erat uerum, ut in suis cartis et breuiariis continebatur*. Sud daje pristava kao vjerodostojnu osobu koja će pravovaljano utvrditi da su predstojnik samostana i još jedan redovnik zaista u redu položili zakletvu. Pristav javlja sudu da se predstojnik zaista i zakleo pa sud donosi konačnu presudu da zemlja pripada samostanu. Za utvrđivanje opstojnosti i sadržaja presude sud daje »trajnog pristava«. Isprava se završava potpisima kneza, sudaca i notara. Notar kaže da je ispravu pisao po nalogu kneza, sudaca i pristava i dodaje poznatu formulu: *ut audiui hanc cartam sententie scripsi, roboravi et signo consueto signavi*.

Ostaje da se razmotri vrijednost samog zapisnika o raspravljanju i odluci, tj. vrijednost isprave u 1239. god. Prisjetimo se analize što smo je sproveli povodom Šufflayeve rasprave o dalmatinskoj privatnoj ispravi, po kojoj notarska isprava još ni sredinom 13. st. nije imala javnu vjeru, osim ako nije bila ovjerovljena od egzaminatora. Kako naša isprava nije ovjerovljena od egzaminatora, ona nema javne vjere. Naime, vjerodostojnost opstojnosti i sadržaja konačne odluke suda o tome da vlasništvo Kokićana pripada samostanu jamčit će tzv. trajni pristav, a isprava služi samo da zabilježi njegovo ime, dakle isprava ima značaj obične dokazne isprave koja svoju snagu crpi ne iz vlastite javne vjere, već iz vjerodostojnosti dokaznog sredstva navedenog u ispravi. A kako se snaga isprave temelji na pristavu, to smo takvu ispravu nazvali ispravom s pristavom za razliku od obične isprave sa svjedocima. Isprava s pristavom ima neizravno daleko veću snagu nego obična isprava sa svjedocima zato što je pristav osoba s javnom vjerom. Ali, s druge strane, to ipak znači da notarska isprava (i prema tome i sam notar) nisu imali sami po sebi javne vjere još ni sredinom 13. st.

Analizu isprave iz 1239. god. možemo povezati s još jednom ispravom iz iste godine. Naime, o Kokićanima je samostan sv. Krševana vodio još jednu raspravu iste, 1239. god., samo dva mjeseca ranije^{97f} i u tom sporu upotrijebio ista dokazna sredstva kao i u prethodnom, osim što se nije poslužio svjedočanstvom župana Jurja Lapčanina. Protivnik samostana, neki Jurislav, tvrdio je da je polovica Kokićana njegova i u prilog svojoj tvrdnji ponudio dvije isprave, jednu iz 1183. god., a drugu iz 1201. god. Prema prvoj od tih isprava, nama već poznati Stanče adoptirao je za brata nekog Predihu »ut una mecum (kaže

^{97f} CD IV, 74, br. 71 od 15. ožujka 1239.

Stanče) bona paterna et materna posideremus«,⁹⁸ dok je, prema drugoj Prediha poklonio Jurislavu sva svoja prava na zemlju u Kokićanima, tj. dao mu polovicu zemlje u vlasništvo.⁹⁹ Jurislav je nadalje predložio saslušanje svjedoka u pogledu okolnosti da su ti svjedoci obrađivali njegovu polovicu u njegovo ime (»per manum meam«). Sud nije poklonio vjeru dokazima nijedne od stranaka pa je donio odluku »quod supra cartas illas quas uideremus utraque pars ostenderet nobis suos testes«. Ovo ne znači da isprave načelno nisu imale dokaznu snagu sredinom 13. st., već znači jednostavno da sud, razgledavajući ponuđene isprave, nije stekao čvrsto uvjerenje u točnost i istinitost navoda nijedne od stranaka pa je zato odlučio da priđe utvrđivanju istinitosti ponuđenih dokaza. Drugim riječima, sud je postupio točno onako kako bi u sličnoj situaciji postupio i danas: on je najprije pripustio dokaze ispravama, ali ga isprave nisu uvjerile. Vidjeli smo kod analize parnice od 18. lipnja 1239. god. da su dokazi samostana zaista sumnjivi. S druge strane, dokazi Jurislava o adopciji i darovanju također izazivaju sumnju. Normalno je da je sud stvar pojednostavio predbježno ne vjerujući sadržaju isprava i tražeći daljnje dokaze. Najvjerojatnije je time sud stavio oba parničara pred teške muke jer su obadva vjerojatno imala nečistu savjest. Zato predmnijevamo da su se stranke počele izvlačiti time što su tvrdile da su svjedoci umrli ili nestali ili da za njih ne znaju jer je zaista prošlo mnogo vremena od trenutka navodnog sastavljanja osumnjičenih isprava. Utoliko je, dakako, bio lakši posao sudu koji ih je mogao nagovoriti, zapravo prisiliti na nagodbu po kojoj će stvar riješiti zakletva opata sv. Krševana »a sexta sua manu«. Mislimo da nema sumnje da se iza ove »nagodbe« zapravo krije odluka suda da povjeruje iskazu predstavnika samostana. Nakon što se opat zakleo, sud donosi konačnu odluku da samostan ima pravo na sporne zemlje. Za pristave su dana dva suca, što znači da će se u eventualnom budućem sporu o postojanju i sadržaju presude pokloniti javna vjera njihovom iskazu ili, drugim riječima, da protiv njihova iskaza neće važiti ni svjedoci ni isprave. Dakle isprava o raspravljanju i odluci nema javnu vjeru sama po sebi premda notar kaže »ut audiui hanc cartam scripsi, *roboravi et signo consueto signavi*«. Isprava ima značaj obične noticije koja upućuje na pristava, radi se dakle o ispravi s pristavom, kako smo nazvali taj tip isprave. Dakako, ako se dogodi da do spora dođe nakon smrti obojice pristava, isprava će zadržati svoje značenje obične dokazne isprave pa će joj sud vjerovati kao i svakom drugom dokaznom sredstvu već prema njenoj unutarnjoj vrijednosti. Ipak će sud kod toga biti puno slobodniji pa će moći pokloniti vjeru i ponuđenim svjedocima koji će eventualno svjedočiti drukčije od isprave. Karakteristično je da ni ovu ispravu nije ovjerio egzaminator.

2. Analiza isprava o sporovima

Nakon ove razmjerno opširne analize argumentacije dosadašnjih znanstvenih dostignuća pokušat ćemo sa svoje strane dati konstruktivni odgovor na osnovno pitanje našeg razmatranja, naime, na pitanje javne vjere notarijata u našim primorskim krajevima tijekom srednjeg vijeka. Mi ćemo razmotriti

⁹⁸ CD II 186, br. 182 od svibnja 1183.

⁹⁹ CD III 2, br. 3 od 2. ožujka 1201.

najvažnije isprave što nam stoje na raspolaganju, i to od 11. do 14. stoljeća. Naime, tek analiza isprava može nas približiti rješenju problema. Statutarne odredbe mogu u tom pravcu da nam vrlo korisno posluže, ali nas mogu lako zavesti u bludnju. O tome će kasnije biti više riječi. Pravac naših analiza bit će slijedeći: najprije ćemo utvrditi koja su se dokazna sredstva upotrebljavala od 11. do 14. st. Nakon toga preći ćemo na analizu javne vjere razmatranih isprava, tj. na analizu razmatranih isprava kao takvih, nezavisno od njihova sadržaja, drugim riječima, pokušat ćemo odgovoriti na pitanje kakva je važnost isprava o sporovima i kakvu bi snagu one imale u slučaju spora o njihovoj istinitosti i njihovom sadržaju. Zatim ćemo pokušati utvrditi da li je pojedino dokazno sredstvo imalo javnu vjeru, a analiza javne vjere isprave kao jednog od dokaznih sredstava dovest će nas do rješenja problema javne vjere dalmatinskih notara. Sve ove analize vršit ćemo na ispravama koje govore o sporovima jer se iz takvih isprava može najbolje proniknuti u dokaznu snagu što su je pred sudovima imala pojedina dokazna sredstva.

I. O dokaznim sredstvima u ispravama o sporovima

1. 11. stoljeće

a) Stipišić-Šamšalović CD I 136, br. 107, Split 1074. god.

Ovu smo ispravu već analizirali. U sporu je kao dokazno sredstvo upotrijebljena isprava. Stranke se ne zaklinju.

b) Stipišić-Šamšalović CD I 191, br. 151, Zadar 1089/90. god.

Upotrijebljeno dokazno sredstvo: svjedoci. Stranke se ne zaklinju.

U obim ispravama o sporovima sud poklanja vjeru ponuđenom dokaznom sredstvu — ispravi, odnosno svjedoku —, a da se kod toga ne može ni po čemu zaključiti da je protudokaz drugim dokaznim sredstvima bio isključen. Prema tome isprave i svjedoci su obična dokazna sredstva, oni nemaju u 11. st. javne vjere.

2. 12. stoljeće

Isprave ćemo razdijeliti na one kod kojih sud donosi odluku na osnovi sprovedenog dokaznog postupka uz naknadno dodijeljenu zakletvu jednoj od stranaka poduprtu zakletvama većeg ili manjeg broja porotnika i na one gdje nakon sprovedenog dokaznog postupka nema stranačke zakletve.

a) Sudska odluka na osnovi dokaznog postupka i stranačke zakletve

Sud dodjeljuje zakletvu stranci koja je ponudila i izvela dokaz ispravom u sporovima iz god. 1167,¹⁰⁰ 1176.¹⁰¹ i 1187.¹⁰² Svjedoci i isprave pojavljuju se

¹⁰⁰ CD II 114 br. 107, Split.

¹⁰¹ CD II 143 br. 141, Split.

¹⁰² CD II 151, br. 149, Split.

u sporovima iz god. 1172,¹⁰³ 1197.¹⁰⁴ i 1199.¹⁰⁵ Stranka se kune nakon izvedenog uviđaja u sporu iz god. 1174.¹⁰⁶ Stranka se zaklinje, a da u zapisniku o raspravljanju nije uopće navedeno nikakvo dokazno sredstvo u sporovima iz god. 1164.¹⁰⁷ i 1192.¹⁰⁸

b) Sudska odluka na osnovi dokaznog postupka bez stranačke zakletve

Isprava se spominje kao jedino dokazno sredstvo u sporovima iz god. 1183.¹⁰⁹ i 1184.¹¹⁰ U sporu iz god. 1180.¹¹¹ spominju se isprave i svjedoci, a u sporovima iz god. 1134.¹¹² i 1182.¹¹³ samo svjedoci.

Za 12. st. može se dakle reći da uglavnom preteže sudski postupak s dokaznim sredstvima ispravama i svjedocima i s naknadnom zakletvom jedne od stranaka kojoj najčešće pomaže određeni broj porotnika. Stranka se obično zaklinje na to da je ponuđeno dokazno sredstvo istinito. Već smo naglasili da se stranačka zakletva jedva može nazvati pravim dokaznim sredstvom i da, po našem mišljenju, ona samo prikriva činjenicu kako je sud na osnovi sprovedenog dokaznog postupka po svom slobodnom sudačkom uvjerenju dao veću vjeru iskazima i dokazima jedne od stranaka kojoj sud onda nalaže zakletvu. To se uostalom vidi i po tome što se u sporu najprije izvodi kompletni dokazni postupak pa tek na osnovi njega sud donosi odluku o tome koja će se stranka zakleti. Dakle, zakletva stranke je i postupovno odijeljena od ostalih dokaznih sredstava. Osim toga, stranke su također vrlo dobro shvaćale da je polaganje zakletve više-manje formalnost pa zato nerijetko nije protustranka ni prisustvovala polaganju zakletve,¹¹⁴ a nalazimo i slučajeve opraštanja zakletve.¹¹⁵ Stranka koja je pogriješila prilikom polaganja zakletve gubila je spor, jer se smatralo da je bog u posljednji čas pritekao u pomoć pravoj stranci i omeo polaganje krive zakletve. Ipak u tu božansku intervenciju nisu baš vjerovali ni stranke ni sud, niti su joj se nadali. Ako bi se baš htjelo stranačku zakletvu tretirati kao dokazno sredstvo, onda bi ona eventualno bila supletorno dokazno sredstvo sui generis, čiju analogiju bismo donekle mogli tražiti u modernom saslušanju stranaka. Kod toga dakako treba voditi računa o specifičnosti srednjovjekovne stranačke zakletve koje je vrijednost povezana s pravilnim izvođenjem strogo propisanih formalnosti.

Svakako začuđuje da se nije sačuvala nijedna isprava o sporu iz 12. st. u kojoj bismo među dokaznim sredstvima nalazili pristava ili ispravu s pečatom ili pristavom, jer bi upravo takva dokazna sredstva mogla jedina imati javnu vjeru. No o tome kasnije.

¹⁰³ CD II 132, br. 127, Zadar.

¹⁰⁴ CD II 282, br. 266, Zadar.

¹⁰⁵ CD II 318, br. 299, Zadar i CD II 326, br. 308, Zadar.

¹⁰⁶ CD II 136, br. 133 Zadar.

¹⁰⁷ CD II 99, br. 96, Zadar.

¹⁰⁸ CD II 257, br. 241, Zadar.

¹⁰⁹ CD II 184, br. 181, Zadar.

¹¹⁰ CD II 189, br. 185, Zadar.

¹¹¹ CD II 165, br. 163 Split.

¹¹² CD II 44, br. 43 Zadar.

¹¹³ CD II 179, br. 178 Zadar.

¹¹⁴ Isp. Šurmin, Hrvatski spomenici (Acta Croatica) MHJSM, vol. VI, sv. I (1100—1499) Zagreb 1898, 74—75 i 146—150.

¹¹⁵ CD IV 587, br. 506 Split 1255. god.

3. 13. stoljeće

a) Sudska odluka na osnovi dokaznog postupka i stranačke zakletve

U 13. st. ne nalazimo mnogo ovakvih slučajeva, čak ih je manje nego u 12. st. unatoč tome što nam je iz 13. st. sačuvano neusporedivo više isprava. Tako zakletvu stranke nalazimo uz dokaz ispravom god. 1291,¹¹⁶ uz isprave i svjedoke god. 1239,¹¹⁷ 1240,¹¹⁸ i 1286,¹¹⁹ a samo uz svjedoke god. 1229.¹²⁰ O zakletvi govori i isprava iz god. 1255,¹²¹ ali na osebujan način. Naime, u ispravi se ne spominju ni svjedoci ni isprave ni druga dokazna sredstva, a na kraju rasprave jedna strana oslobađa drugu stranu polaganja zakletve.

b) Sudska odluka na osnovi dokaznog postupka bez stranačke zakletve

Ostale isprave koje nas izvještavaju o raznim sporovima tijekom 13. st. ne spominju stranačku zakletvu. U njima se navode kao dokazna sredstva svjedoci, i to u ispravama iz god. 1201,¹²² 1222,¹²³ 1252,¹²⁴ 1255,¹²⁵ 1268.¹²⁶ i 1289,¹²⁷ isprave, i to u ispravama iz god. 1229,¹²⁸ 1233,¹²⁹ 1279.¹³⁰ i 1294,¹³¹ a u ispravama iz god. 1251.¹³² i 1298.¹³³ pojavljuju se i isprave i svjedoci.

4. 14. stoljeće

U 14. stoljeću zakletva stranaka još je rjeđa u primorskim krajevima. Nalazimo je samo god. 1309. u Zadru.¹³⁴ U ostalim sporovima nema joj traga.¹³⁵ Dakako da kao glavna dokazna sredstva ostaju svjedoci i isprave.

U sporu iz 1309. god. nema ni svjedoka ni isprava pa je valjda zato i dosuđena stranačka zakletva. U nekim sporovima iz tog stoljeća sudi se na

¹¹⁶ CD VII, 46 br. 35 Split.

¹¹⁷ CD IV 81 br. 73 Zadar i CD IV 74 br. 71 Zadar.

¹¹⁸ CD IV 115 br. 107 Zadar.

¹¹⁹ CD VI 562 br. 477 Split.

¹²⁰ CD III, 312 br. 278 Dubrovnik.

¹²¹ CD IV 587 br. 506 Split.

¹²² CD III 4, br. 5 Zadar.

¹²³ CD III 210, br. 184 Split.

¹²⁴ CD IV 510 br. 444 Split.

¹²⁵ CD IV 600, br. 518, Dubrovnik.

¹²⁶ CD V 464 br. 930 Zadar.

¹²⁷ CD VI 670 br. 563 Zadar.

¹²⁸ CD III 315 br. 281 Split.

¹²⁹ CD III 385 br. 332 Zadar.

¹³⁰ CD VI 310 br. 259 Zadar.

¹³¹ CD VII 295 br. 256 Split.

¹³² CD IV 454 br. 397 Zadar i CD 453 br. 395 Split.

¹³³ CD VII 295 br. 256 Split.

¹³⁴ CD VIII 253 br. 212 Zadar.

¹³⁵ Usp. CD IX 21, br. 16 (god. 1321. Bribir), 91 br. 78 (god. 1322. Hvar); X 64 br. 38 (god. 1333. Zadar), 82 br. 46 (god. 1333. Trogir), 84 br. 47 (god. 1333. Trogir), 122 br. 80 (god. 1333. Zadar), 142 br. 91 (god. 1334. Zadar), 438 br. 313 (god. 1338. Zadar); XI 261 br. 199 (god. 1345. Hvar), XII 649 br. 489 (god. 1359. Senj), XIV 165 br. 112 (god. 1368. Zadar) i 269 br. 192 (god. 1370. Krk).

osnovi isprava,¹³⁶ dok se u presudama kod ostalih sporova ne navode uopće dokazna sredstva na osnovi kojih je sud donio presudu. To dakako ne znači da dokaznih sredstava nije bilo. Svakako je zanimljivo da se ni u jednom od navedenih sporova ne navodi nijedno dokazno sredstvo s javnom vjerom koje bi isključivalo druga dokazna sredstva. Ni u jednom sporu ne pribjegava se meritornoj izjavi pristava. Ni u jednoj ispravi ne nalazimo pozivanje na ispravu s javnom vjerom, bez obzira na to da li isprava ima javnu vjeru zbog ovjere notara, zbog potpisa egzaminatora ili zbog pečata.

II. O dokaznoj snazi isprava o sporovima

Pokušajmo sada analizirati isprave o sporovima što su nam sačuvane od 11. do 14. st., i to ne više sa stajališta njihova sadržaja, tj. uzimajući u obzir tijek rasprave i sudsku odluku, već sa stajališta isprave o sporu kao formalno-pravnog dokumenta. Drugim riječima, pred nama je zadatak da utvrdimo da li se iz dijelova tih isprava koji sadrže podatke o ovjerovljavanju može doći do korisnih obavještenja o javnoj vjeri ne samo isprave, već i drugih dokaznih sredstava. Pitanje glasi: da li će isprava o sporu u slučaju njenog eventualnog nepriznavanja imati sama po sebi neku značajku koja će je osigurati od nepriznavanja, ili će se iz njenog sadržaja moći saznati za neko drugo dokazno sredstvo s javnom vjerom, tako da će ili sama isprava ili to drugo dokazno sredstvo spomenuto u ispravi uspješno odbiti sumnju u ispravnost i istinitost sadržaja isprave i čak onemogućiti raspravljanje o bilo kakvom drugom protivnom dokaznom sredstvu?

Isprave o sporovima iz doba narodnih vladara ne sadrže nikakve podatke na temelju kojih bismo mogli zaključiti da je u to doba postojalo neko dokazno sredstvo s javnom vjerom. Uostalom, na raspolaganju su nam, kao što smo vidjeli, samo dvije isprave a od njih jedna više ulazi u problematiku vjerodostojnosti isprava po kanonskom pravu (Stipišić-Šamšalović CD I 136, br. 107 iz god. 1074). Ona uostalom navodi prisutne biskupe koji čak izražavaju suglasnost s presudom i »osnažuju« je (npr. Laurentius archipraesul collaudat et roboravit), ali mislimo da nema sumnje da spomenuti biskupi nisu »dokazna sredstva s javnom vjerom«. Prije bi se moglo reći da su oni bili prisjednici, a da je predsjednik suda bio papin izaslanik Girardus. Druga pak isprava sačuvana nam je u kartularu sv. Marije (Stipišić-Šamšalović CD I 191 br. 151 iz god. 1089/90) pa je bez obzira na nesigurnost prijepisa očito da je prepisivač ispustio sve one formulacije koje je smatrao nevažnim i unio u kartular samo podatke o sudu, predmetu spora, dokazima i dispozitivu sudske odluke.

Isprava o sporovima iz 12. st. ima razmjerno mnogo pa se o tom vremenskom razdoblju može raspravljati s većom sigurnošću nego o 11. st.

Kao primjer uzmimo ispravu iz god. 1183.¹³⁷ Notar je dobio nalog od pristava Dedomira i njegova pomoćnika Luke da napiše ispravu (Et ego Matheus sancte Anastasie subdiaconus et Jadrensis notarius a predictis pristoldis rogatus ut audii scripsi, roboravi et solito signo signavi). Pristav izvještava da je

¹³⁶ Sporovi iz god. 1322. (Hvar), 1333. (Zadar), 1359. (Senj), 1368. (Zadar) i 1370. (Krk). V. prethodnu napomenu.

¹³⁷ CD II 184, br. 181, Zadar.

po dovršetku postupka donesena presuda i da je on dan za pristava (ego Dedomirus... pristoldus datus sum) pa je zajedno s poddakonom Lukom uveo u posjed pobjednika u sporu (una cum Luca subdiacono... per baculi firmitate inuestiuimus...). Pristav je, nema sumnje, jedina osoba javne vjere. Notar je očito samo obični pisar. Ako bi došlo do spora o postojanju i sadržaju presude, isprava bi služila samo za to da se iz nje sazna da je kao pristav, tj. kao osoba koja odgovara za točan i ispravan sadržaj presude i investicije, određen upravo Dedomir pa se njegov iskaz neće moći pobijati iskazima svjedoka ili podnošenjem isprava s drukčijim sadržajem. Protustranke će doduše moći poricati svojstvo pristava, ali ako se dokaže da je on zaista pristav, njegov iskaz bit će odlučujući. Drugim riječima, isprava i notar nemaju javne vjere. U slučaju smrti pristava isprava (i notar ako je živ) poslužiti će dakako kod eventualnog spora kao obično dokazno sredstvo, i to najčešće da dokažu poštenje posjeda kako bi se dugogodišnji poštenji posjednik mogao dosjelošću uspješno obraniti od svojih protivnika.

Nešto kasnije, god. 1184,¹³⁸ nalazimo u Zadru pristava u sličnoj ulozi osobe javne vjere. I opet je sud pobjedniku u sporu dao kao pristava Dedomira (dominus banus mihi firmiter precepit... ut ego (sc. Dedomir) essem pristaldus abbatu de hac villa), a Dedomir je svoje ovlaštenje prenio na svog sina (in loco mei do pristaldum Gregorium filium meum). Sudi hrvatski ban Dionizije, a njegovi su prisjednici hrvatski župani (Sed et tempore illo quo iam dictus banus Jaderam venerat rationibus abbatis plenius intellectis... dominus banus de consilio iupanorum Sclauonie... adiudicavit; ovo se doduše odnosi na spor koji se vodio u istom predmetu prije 1184. god.), što bez sumnje dokazuje s jedne strane da je ustanova pristava ušla u naše primorske gradove iz fonda slavenskih pravnih institucija — što je uostalom samo po sebi razvidno i što je već u literaturi opetovano istaknuto — a s druge strane da se opasnost definitivnog gubitka pristava kao osobe javne vjere, npr. njegovom smrću, mogla jednostavno i elegantno otkloniti prenošenjem svojstva pristava u određenom sporu na neku mlađu osobu, u ovom slučaju na sina. Daljnje prenošenje pristavskog ovlaštenja nije najčešće bilo potrebno jer je vlasnika štitio dugogodišnji posjed.

Pristav igra važnu ulogu i u sporu iz 1188. god.¹³⁹ što se vodio također u Zadru. On je taj koji daje pisati ispravu (Et ego Blasius diaconus et Jadrensis notarius qui facto interfui et omnia que predicta sunt a prefato pristaldo audiui, has difinicionis paginas scripsi, roboravi et solito signo signavi) i koji u ispravi čak govori u prvom licu (Ego... Raddicha... dimissus pristaldus a Stephano Yerace et Sracinno Besanni iupanis). Radi se o investiciji pobjednika u sporu. Iz čitavog teksta isprave, a naročito iz notareve završne klauzule, sasvim se dobro vidi da je notar naprosto pisar, da nema javne vjere, da je isprava obično dokazno sredstvo i da javnu vjeru ima jedino pristav.

Nešto slično nalazimo u Zadru i slijedeće 1189. god. Posebnu pažnju privlače riječi tuženika da on ne mora odgovarati u sporu jer je već vođen spor i jer je već sud njemu dodijelio pristava u toj stvari. Sud to prihvaća i potvrđuje staru presudu i ponovno daje istog pristava (tibi que prefatum Drascennum

¹³⁸ CD II 189, br. 185.

¹³⁹ CD II 218, br. 206.

ad nostri iudicii confirmationem iterato dedimus), a pristav je na to sebi imenovao zamjenika (ipse vero vice sui Tolisium Tugomirik super eandem causam constituit). Notar i njegova isprava samo su sporedni pravni elementi. I iz tog slučaja, kao i iz drugih, vidi se da je još u 12. st. u cijelosti zadržan stari hrvatski postupovni sustav koji se temelji na usmenosti i koji ne priznaje pismenost: sud donosi odluku, a njeno postojanje i sadržinu povjerava na čuvanje pamćenju osobe javne vjere, pristavu, koja na karakterističan način, u uvjetima nedovoljno razvijene državne vlasti, nije javni službenik već joj je javna vjera dodijeljena za konkretni slučaj. Pristav je dakle magistrat ad hoc, što je već u literaturi (Kostrenčić) dovoljno jasno dokazano. Svakako i u sporu iz 1189. god. upada u oči mogućnost da pristav sebi odredi zamjenika, i to bez ikakve posebne dozvole vlasti. I ovo je element koji odaje prastaru konstrukciju staroga hrvatskog i uopće slavenskog postupovnog sustava: »državna vlast« se još uvijek osjeća kao nešto što pripada svakom članu društvene zajednice. Pristav je doduše osoba javne vjere koju je sud odredio i koja crpi svoja ovlaštenja načelno isključivo iz sudske odluke. Pa ipak, nelogičnošću koja se može objasniti jedino već istaknutom arhaizirajućom crtom, ovlašteni pristav raspolaze svojom ovlašću kao nekim vlastitim privatnim pravom. Drugim riječima, javno i privatno pravo još uvijek su izmiješani, još se bar u tekućim životnim manifestacijama osjeća državna vlast ne kao nešto odvojeno od člana društvene zajednice, već kao nešto što njemu pripada. Dakle, i kroz prenošenje pristavskih ovlaštenja naziremo shvaćanje države kao neke vrsti privatnopravnog društva, karakteristično za sve primitivnije zajednice. Dakako da se u taj problem ne možemo dalje upuštati jer bi nas previše odvuкао od naše osnovne teme.

Rekli smo da je notar običan pisar i da javnu vjeru ima pristav. Zanimljivu i poučnu kombinaciju pruža nam isprava iz god. 1192, također iz Zadra, u kojoj se pobjedniku u sporu dodjeljuje pristav, i to upravo pisar isprave. Notar kaže: *Et ego Sabacius subdiaconus communis notarius huius rei pristaldus scriptor et testis sum.* Notar razlikuje svoja ovlaštenja pa naglašava da je sudsom odlukom određen za pristava, za osobu javne vjere i da uz to još i piše ispravu. U tom drugom svojstvu on i njegova isprava nisu osobe javne vjere već obična dokazna sredstva. Dakako da je svojstvo svjedoka u tom slučaju konsumirano u većem ovlaštenju pristava. Notar neće doći u priliku da svjedoči, jer će njegova izjava imati odlučujuću ulogu zbog njegove uloge pristava. Nakon njegove smrti prestat će njegova funkcija pristava (ako ne imenuje svog zamjenika), on neće moći svjedočiti, ali će ostati isprava kojoj će sud pokloniti vjeru kao i svakom običnom dokaznom sredstvu ako protivnik ne istupi s jačim i uvjerljivijim dokaznim sredstvom.

Pristava nalazimo i u drugim ispravama o sporovima u 12. st.¹⁴⁰

Tu i tamo nailazimo u 12. st. i na pečat kao sredstvo kojim isprava dobiva javnu vjeru. To je slučaj s ispravom koja nas izvještava o sporu između samostana sv. Benedikta s nekim Vulcinom.¹⁴¹ Sud ističe da u želji da nagodba među strankama bude čvrsta i stalna »per communem notarium nostrum Sabatium

¹⁴⁰ CD II 99, br. 96 god. 1164. Zadar; 132 br. 127 god. 1167. Zadar; 143 br. 141 god. 1176, Split; 151 br. 149 god. 1178. Split; 156, br. 153 god. 1178. Split; 166 br. 165 god. 1180. Zadar; 179 br. 178 god. 1182. Zadar; 221 br. 208 god. 1188. Split; 282 br. 266 god. 1197. Zadar; 296 br. 279 god. 1199. Zadar i 318 br. 399 god. 1199. Zadar.

¹⁴¹ CD II 221, br. 208, god. 1188. Split.

subdiaconum scribi et sigillo sancti Domini communire fecimus«. Pečat zamjenjuje pristava i prema tome pravilno je ustvrditi da on daje ispravi javnu vjeru, a da je notar i u ovom slučaju samo pisar. Možda je ipak notar bio i pristav investicije pa bi u tom slučaju i on imao javnu vjeru. Naime u notarskoj završnoj formulaciji ističe se: »... adfui, eumque (sc. territorium) circumiens hoc priuilegium composui, scripsi et testor«. Mislimo da nema sumnje da ni u tom slučaju notar nema javne vjere kao pisar isprave.

Još je daleko zanimljivija analiza isprava o sporovima iz 13. i 14. st. Ona nam daje slijedeću sliku:

1. Isprave s pristavom

Ispravama daje javnu vjeru pristav na isti način kao što smo to pokušali dokazati za isprave o sporovima iz 12. st. To su slijedeće isprave:

a)	Smičiklas	CD III	4 br.	5 god.	1201.	Zadar
b)	„	CD III	14 br.	10 god.	1201.	Zadar
c)	„	CD III	80 br.	70 god.	1208.	Split
d)	„	CD III	210 br.	184 god.	1222.	Split
e)	„	CD III	222 br.	196 god.	1222.	Zadar
f)	„	CD IV	315 br.	281 god.	1229.	Split
g)	„	CD V	81 br.	77 god.	1239.	Zadar
h)	„	CD V	464 br.	930 god.	1268.	Zadar
i)	„	CD VI	310 br.	259 god.	1279.	Zadar
j)	„	CD VI	557 br.	473 god.	1286.	Zadar
k)	„	CD VI	670 br.	563 god.	1289.	Zadar
l)	„	CD VIII	253 br.	212 god.	1309.	Zadar
m)	„	CD X	64 br.	38 god.	1333.	Zadar
n)	„	CD X	122 br.	80 god.	1333.	Zadar
o)	„	CD X	142 br.	91 god.	1334.	Zadar
p)	„	CD X	438 br.	313 god.	1338.	Zadar
r)	„	CD XIV	165 br.	112 god.	1368.	Zadar

U slučajevima iz god. 1333—1334. funkciju pristava vrši tribun koji daje nalog notaru da napiše ispravu. Stvar nije posve bez interesa. To zapravo znači da i kod primjene starog sustava javne vjere pomoću pristava probija shvaćanje da će javna vjera pristava biti ipak najbolje zajamčena ako se ta funkcija povjeri javnom službeniku.

2. Isprave s egzaminatorom

Postoji ne mali broj isprava o sporovima u kojima se pristav više ne pojavljuje, već umjesto njega nalazimo u ispravi uz notara i egzaminatora. Radi se o slijedećim ispravama o sporovima:

a)	Smičiklas	CD III	34 br.	30 god.	1203.	Split ¹⁴²
b)	„	CD IV	115 br.	107 god.	1240.	Zadar
c)	„	CD IV	453 br.	395 god.	1251.	Split
d)	„	CD IV	454 br.	397 god.	1251.	Zadar
e)	„	CD IV	510 br.	444 god.	1252.	Zadar
f)	„	CD IV	587 br.	506 god.	1255.	Split
g)	„	CD VII	46 br.	35 god.	1291.	Split
h)	„	CD VII	184 br.	165 god.	1294.	Split
i)	„	CD X	82 br.	46 god.	1333.	Trogir
j)	„	CD X	84 br.	47 god.	1333.	Trogir
k)	„	CD XII	649 br.	489 god.	1359.	Senj

U ovoj zadnjoj ispravi egzaminira potknežin: vicecomes Segnie examinador manum missi.

Nema sumnje da ovamo treba pridodati i one isprave o sporovima koje nije egzaminirao službenik zvan egzaminador, već neka druga vlast, naprosto zato što se radi o manje razvijenim općinama koje nemaju posebnu službu egzaminiranja, već ovjerovljavanje vrši ta druga vlast. Radi se o slijedećim ispravama o sporovima:

a)	Smičiklas	CD IX	91 br.	78 god.	1322.	Hvar
b)	„	CD XI	261 br.	199 god.	1345.	Hvar
c)	„	CD XIV	269 br.	192 god.	1370.	Krk

U Hvaru ispravu ovjerava potestat, a u Krku je ovjerovitelj vicecomes Segnie.

Čini nam se da nema ni najmanje sumnje da egzaminador ovjerovljuje ispravu tako da ona tek njegovom ovjerom postaje ispravom s javnom vjerom. To se vidi naročito iz okolnosti da nema nijedne isprave o sporovima koja bi spominjala egzaminadora, ako je njoj dao pristav javnu vjeru i obratno, gdje se spominje egzaminador, tamo nema pristava. Dakako da kod toga mislimo upravo na ovjerovljavanje isprave, a ne na funkciju pristava u njegovom svojstvu osobe koja vrši investiciju pobjednika u sporu ili koja prisustvuje zakletvi stranke. Takav pristav nalazi se i u ispravama s egzaminatorima.¹⁴³ Ipak ostaje neoboriva činjenica: ispravi daje javnu vjeru ili pristav ili egzaminador.¹⁴⁴

¹⁴² Kako je služba egzaminadora uvedena u Veneciji tek 1204. god., to se pojava egzaminadora u ovoj ispravi mora tumačiti njegovom ovjerom notarske klauzule iz god. 1247. kojom se potvrđuje istinitost prijepisa te isprave.

¹⁴³ Isp. npr. CD IV 115, 454, 520 itd.

¹⁴⁴ Koncem 13. st. ovjerovljavanje isprava od egzaminadora već je toliko uvriježeno da se i pristavi kod ovjerovljavanja osjećaju kao egzaminatori. Tako u Smičiklas CD VI 562 br. 477 god. 1286. pristav kaže: Ego... pristaldus... hanc cartam examinavi. To je karakteristično za duh vremena, ali neprecizno: egzaminador je javni službenik, a pristav je ad hoc postavljen. Osim toga pristav daje ispravi tek neizravno javnu vjeru, a egzaminadorov potpis na ispravi dodjeljuje ispravi neposredno značaj dokaznog sredstva s javnom vjerom

A to nije nevažan podatak. Naime, to znači da je u 13. i slijedećim stoljećima u Dalmaciji javnu vjeru ispravama davala potvrda egzaminatora, što znači da isprava bez potvrde egzaminatora nije imala javnu vjeru ili, drugim riječima, obična notarska isprava koju bi notar sastavio lege artis sastavljanjem prethodnog koncepta (scheda) i unosom tog koncepta u svoju knjigu imbrevijatura nije imala javnu vjeru, već je služila kao obično dokazno sredstvo.

Osamljeno ćemo naići i na pečat kao sredstvo ovjeravanja isprava o sporovima. To je npr. slučaj s ispravom iz god. 1298. koja izvještava o sporu što se vodio pred splitskim nadbiskupom, koja doduše ima uobičajenu notarsku klauzulu (*Ego Gregorius Dobri canonicus Spalatensis iuratus notarius eiusdem ciuitatis hiis interfui et a . . . archiepiscopo rogatus hec eius mandato . . . scripsi et roborauī*), ali kojoj javnu vjeru daje pečat (*Et ut hec pagina robur firmitatis obtineat, cum nostrum autenticum sigillum nondum fieri fecimus, nostro secreto pendenti sigillo hanc sentenciam et signo subscripti notarii damus comunire*). Nema sumnje da je upravo pečat davao toj ispravi javnu vjeru, a ne možda potpis i znak notara. Isprava je u jednom određenom momentu jednom određenom pravnom djelatnošću dobivala javnu vjeru, a ne tek postepenim kumuliranjem različitih sredstava s javnom vjerom jer bismo u protivnome morali ustvrditi da nijedno od tih sredstava nije samo za sebe imalo javnu vjeru. Osim toga, paralelizam je potpun: ispravi daje javnu vjeru ili pristav ili egzaminator ili pečat, a ispravu piše notar kao osoba kvalificirana za sastavljanje isprava. Notar upotrebljava sve formule što ih je naučio na svojim talijanskim studijama (*interfui, rogatus, roborauī*), ali sve to ne može sakriti osnovnu činjenicu da je on ipak bio samo pisar, a da je isprava dobivala javnu vjeru drugim sredstvom, u konkretnom slučaju pečatom.

3. Analiza statutarnih odredaba

Analizu na osnovi isprava sprovedli smo samo do uključivo 14. st. jer analiza isprava slijedećih stoljeća ne bi pokazala nikakav novi moment. Tim više je od interesa razmotriti odredbe statuta naših primorskih srednjovjekovnih općina jer će po našem mišljenju pravilno provedena analiza odgovarajućih odredbi pokazati punu suglasnost između općih normativnih akata i praktičnog života. Statute ćemo analizirati po prostornom redoslijedu jer vremenski redoslijed nije praktičan i provediv iz više razloga.

Krčki statut na latinskom jeziku, što u redakciji koja je do nas došla potječe negdje iz početka 16. st.,¹⁴⁵ posvetio je važnju notarskih isprava nekoliko glava. Naročito je važna odredba iz prve knjige statuta po kojoj »ako naprijed spomenute isprave budu učinjene i napisane rukom nekog drugog tko nije autentični, apostolski ili carski notar . . ., tada se takvo pismeno tako učinjeno rukom (osobe koja) nije javni notar ne prihvaća (na sudu) niti mu

¹⁴⁵ Krčki statut na latinskom jeziku izdan je dva puta. Prvi put ga je izdao G. Vassilich, *Statuti della città di Veglia, Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria*, vol. I, Poreč 1885, i vol. II, Poreč 1886., a drugi put A. Lusardi i E. Besta, *Statuta Veglae*, Milano 1945.

se poklanja vjera«. ¹⁴⁶ Bilo bi pogrešno iz toga izvesti zaključak da je notarska isprava imala javnu vjeru već samom činjenicom ispostavljanja isprave od notara jer je već u slijedećoj glavi izričito određeno da »se javna karta ili isprava predočena na sudu bez potpisa egzaminatora ne pripušta«. ¹⁴⁷ Egzaminator je na Krku zajamčen već god. 1306. ¹⁴⁸ pa nema sumnje da su i statutarne odredbe vrlo starog datuma i da se može bez daljnijega pretpostaviti da je služba egzaminatora uvedena u Krk još u 13. st. Također je jasno da sve naše analize što smo ih sproveli u pogledu notarske isprave važe i za Krk. Kod toga prvenstveno mislimo na naše dokazivanje da je notarskoj ispravi tek potpis egzaminatora davao javnu vjeru.

Nešto slično nalazimo i na Rabu. Prema Rapskome statutu iz prve polovice 14. st. ¹⁴⁹ notar se zaklinjao među ostalim: »Nijednu kartu neću osnažiti vlastitim znakom ako prije ne bude ovjerena od nekog egzaminatora«. ¹⁵⁰ Dakako da je i rapski egzaminator starijeg porijekla jer ga u rapskim izvorima nalazimo već god. 1228. ¹⁵¹

Prema Šibenskom statutu, ¹⁵² koji u redakciji što je do nas došla potječe iz druge polovice 14. st., ¹⁵³ namirenje duga zasnovanog ispravom može se dokazivati samo ispravom. ¹⁵⁴ Identičnu odredbu sadrži i Paški statut. ¹⁵⁵ Osim toga, po Šibenskom statutu potraživanje iznad pet libara može se dokazivati samo ispravom, a ne i svjedocima. ¹⁵⁶ U Šibeniku je egzaminator zajamčen već god. 1234, ¹⁵⁷ dok ga u Pagu nalazimo god. 1347. ¹⁵⁸ Prema tome, možemo razložno ustvrditi da uvođenje službe egzaminatora u oba grada pada u prvu polovicu 13. st. jer pojavu egzaminatora na Pagu tek u 14. st. treba tumačiti naprosto time što ne postoje starije autentične paške listine u kojima bismo mogli tražiti i naći egzaminatora. U Šibeniku je 1397. god. prihvaćena reformacija po kojoj se egzaminator morao potpisati »in nota seu protocollo ipsius notarij qui tale instrumentum... fecerit«, s time da »takva isprava... nepotpisana po samome egzaminatoru nema nikakve vrijednosti«, ¹⁵⁹ iz čega bi se možda moglo zaključiti

¹⁴⁶ Krčki statut, 1. I cap. LXXVIII: »... si talia praemissa facta et scripta per manum alterius fuerint qui non esset notarius authenticus, apostolicus aut imperialis... tunc talis scriptura sic facta manu non publici notarii non admittatur, nec fides ei adhibeatur«.

¹⁴⁷ Krčki statut, 1. I, cap LXXIX: »... charta publica vel instrumentum productum in iudicio sine subscriptione examinitoris non admittatur...«

¹⁴⁸ CD VIII 116. Radi se o punomoći koju egzaminator ovjerovljuje ovako: »Ego Moises de Duymo examinador manum misi«.

¹⁴⁹ U. Inchiostri-G. Galzigna, Gli statuti di Arbe, *Archeografo triestino*, N. S. vol. XXIII fasc. 1. i 2., 1889—1900, Trieste 1900.

¹⁵⁰ Rapski statut, 1. V cap. XVII: »... nullam cartam proprio signo roborabo, nisi prius fuerit examinata per aliquem examinatore«.

¹⁵¹ CD III str. 282: »Ego A. presbiter examinador manum misi«.

¹⁵² Volumen statutorum, legum et reformationum civitatis Sibenici, Venetiis 1608.

¹⁵³ Naime, najstarija reformacija potječe iz god. 1379.

¹⁵⁴ Šibenski statut, 1. III cap. IV.

¹⁵⁵ Statuta Communitatis Pagi, Venetiis 1633, 1. III cap. II.

¹⁵⁶ Šibenski statut, 1. III cap. III Quod probatio per testem super debito pecuniario ultra libras quinque non valeat sine publico Instrumento.

¹⁵⁷ CD IV, 209: »Ego Vulcina de Curtisia exsaminator (!) pono manum meam«.

¹⁵⁸ CD XI str. 400: »Ego Planaç Meduanig iudex examinador manum missi (!)«

¹⁵⁹ Šibenski statut, Ref. CCX: »... tale instrumentum... non subscriptum per ipsum examinatore nullius sit valoris«.

da isprave koje egzaminator prije 1397. god. nije ovjerio nisu bile naprosto nevažee, već nisu imale javnu vjeru, pa se protiv njih moglo upotrijebiti dokazno sredstvo svjedoka. To je još i pooštreno 1430. god. tako što je sklapanju ugovora pred notarom morao biti prisutan egzaminator koji se nakon toga u roku od 8 dana potpisivao u knjigu notarevih imbrevijatura ili na samoj ispravi.¹⁶⁰

Prema Zadarskom statutu iz 1305. god. o svakom otuđenju nekretnine u vrijednosti iznad 10 libara treba sačiniti javnu ispravu, inače otuđenje ne važi.¹⁶¹ Ipak i u Zadru je isprava dobivala javnu vjeru tek ovjerom egzaminatora.¹⁶² U Zadru nalazimo egzaminatora već 1229. god.¹⁶³

Prema Trogirskom statutu iz 1322. god.¹⁶⁴ »sve isprave što su pisane rukom notara i utvrđene kao istinite ne mogu se pobijati svjedocima«. ¹⁶⁵ To bi na prvi pogled izgledalo kao sasvim nedvosmisleno utvrđivanje javne vjere notarskih isprava pogotovo ako se to poveže s drugom odredbom Trogirskog statuta po kojoj »iznad 20 libara svatko treba da ima javnu ispravu i iznad toga ne vrijede izjave svjedoka...«. ¹⁶⁶ Ipak i po Trogirskom statutu ne priznaje se javna vjera ispravi što nije ovjerovljena od egzaminatora.¹⁶⁷ Dakako da uvođenje službe egzaminatora pada i u Trogiru u prvu polovicu 13. st.: prvog egzaminatora srećemo u Trogiru već god. 1238.¹⁶⁸ To je pooštreno u god. 1430. kada je donijeta odredba da isprave smije pisati samo općinski kancelar.¹⁶⁹

Da ogleđamo konačno i Splitski statut.¹⁷⁰ Prema Splitskom statutu iz 1312. god. ugovori iznad 20 libara treba da su sastavljeni u pismenom obliku, inače ne važe.¹⁷¹ Osim toga izričito je propisano da »sve isprave za koje proizlazi

¹⁶⁰ Šibenski statut, Reform. CCX: »...quilibet notarius... instrumenti... rogamen non possit accipere nisi in presentia alicuius Iudicis examinitoris... et debeat tale instrumentum... in libro autentico registrare et examinatore... conuocare ut se in dicto libro autentico subscribat... si talis examinitor se in dicto autentico libro non subscripserit, sed... in publico tale instrumentum... pro firmo habeatur.

¹⁶¹ Zadarski statut 1. II, cap. CIII. Quod de quacunque venditione, donatione, alienatione vineae, domus et cuiuslibet possessionis facta à libris decem paruorum supra fiat publicum instrumentum. V. bilješku 252.

¹⁶² isp. Zadarski institut 1. II cap. XCI Quod Curia de partibus insimul obligatis partem affugientem examinatore rogare compellat i cap. XCII Quod examinitor compellatur imponere cartulae infra finem mensis à partibus approbatae, si unius partis copia haberi non posset.

¹⁶³ CD III 309: »Ego Filippus filius Jacobi Petri mortui examinitor manu mea scripsi«.

¹⁶⁴ Statutum et reformationes civitatis Tragurii, MHJSM vol. X, Zagreb 1915, priradio za tisak I. S t r o h a l.

¹⁶⁵ Trogirski statut 1. I cap. 41: »...omnia instrumenta, que per manum notarij sunt scripta et cognita vera non infringantur per testes«.

¹⁶⁶ Trogirski statut 1. I cap. 47: »...a libris XX supra unusquisque publicum habeat instrumentum, nec ab inde supra valeant dicta testium...«

¹⁶⁷ Trogirski statut 1. I, cap. 68: »...si quod instrumentum aparuerit non examinatum, non valeat«.

¹⁶⁸ CD IV 58: »Ego Donatus examinitor precepto Dese... manum meam mitto«

¹⁶⁹ Trogirski statut Reform. lib. II cap. 32 Quod omnia instrumenta de cetero scribantur et publicantur per cancellarium communis tantum, et omnia alia nullius sint valoris.

¹⁷⁰ J. J. H a n e l, Statuta et leges civitatis Spalati, MHJSM vol. II, Zagreb 1878.

¹⁷¹ Splitski statut 1. III cap. XVII: »...de omnibus... contractibus... a XX librarum... supra fiat... publicum instrumentum, alias uenditio et alienatio et contractus non ualeat ipso iure«.

da su javne po ruci nekoga dobrog i zakonskog notara ne ruše se i ne mogu se rušiti ni poništiti svjedocima«. ¹⁷² Te odredbe Splitskog statuta moraju se tumačiti povezano s odredbama o egzaminatorima, slično kao i po Trogirskom statutu. Naime i po Splitskom statutu potrebno je prisustvo egzaminatora prilikom sklapanja ugovora. ¹⁷³ Egzaminatora nalazimo i u Splitu već sredinom 13. st., tj. 1247. god. ¹⁷⁴

Služba egzaminatora pojavljuje se po prvi put u Veneciji 1204. god. ¹⁷⁵ Tamo su ovjeru isprava vršila načelno dva egzaminatora. U Hrvatskom primorju i Dalmaciji bio je dovoljan potpis jednog egzaminatora iz čega se vidi da institut egzaminatora nije posve mehanički prenesen iz Venecije. Po našem mišljenju u Veneciju je uvedena služba egzaminatora prvenstveno zbog ovjeravanja izjava svjedoka u vanparničnom postupku. ¹⁷⁶

U Istri su ovjeru isprava vršili vicedomini. To je stalna općinska služba što su je vršila dva službenika. Razlika prema egzaminatorima Hrvatskog primorja i Dalmacije je u tome što se u Istri ovjera isprava sastoji u uvođenju sadržaja isprave u posebne knjige s javnom vjerom što ih vode vicedomini i u potpisivanju isprava s njihove strane. Najiscrpnije propise o vicedominima nalazimo u Piranskom statutu iz 1358. god. ¹⁷⁷ Prema tom statutu vicedomini se biraju na jednu godinu. Ispravu treba »vicedominirati« u roku od 15 dana pošto je notar sastavi. Jedan od vicedomina čita ispravu pred strankom pa je onda upisuje u svoju knjigu, a nakon toga je oba vicedomina potpisuju. Vicedomine nalazimo u Trstu, Koprju, Ižuli i Piranu. ¹⁷⁸ Ostali istarski gradovi nisu uveli ustanovu vicedomina. U Novigradu je isprave ovjerovao potestat. ¹⁷⁹ U

¹⁷² Splitski statut 1. III cap. XII: »...omnia instrumenta que apparent esse publica per manum alicuius boni notarij et legalis non infringantur, nec infringi aut rumpi possint per testes.«

¹⁷³ Splitski statut 1. II cap. LX: »...notarius... debeat scribere in quaterno totum contractum, de quo rogatur et adminus cum presentia duorum testium et cum examinatore. Et teneatur scribere in quaterno nomen ipsius examinitoris et testium.«

¹⁷⁴ CD IV 322: »Ego Martinus Crisogoni examinatore manum meam mitto.«

¹⁷⁵ Isp. A. Pertile, *Storia del diritto italiano* IV, Torino 1893, 245.

¹⁷⁶ V. potanje L. Margetić, *Funkcija i porijeklo službe egzaminatora u srednjovjekovnim komunama Hrvatskog primorja i Dalmacije*, *Starine* 55, Zagreb 1971, 205 i d.

¹⁷⁷ C. de Franceschi, *Gli statuti del Comune di Pirano del 1307 confrontati con quelli del 1332 e del 1358*, Venezia 1960. Čudno je da se o toj ustanovi ne govori u statutima iz 1307. i 1322. god. kad znamo da su vicedomini postojali u Piranu od 1258. do 1280. god. pa nakon prekida ponovno od 1325. god. Isp. C. de Franceschi, *Chartularium piranense, Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria*, vol. XXXVI, Poreč 1924.

¹⁷⁸ Za Trst M. de Szombathely, *Statuti di Trieste del 1350, Trieste 1930*, isp. G. Calacione, *Il diritto privato negli statuti di Trieste, Archeografo triestino*, ser. IV, vol. XXIX—XXX, Trieste 1967—1968, 27; za Koper v. Statuta Iustinopolis, Venetiis 1668, lib. III, cap. XVII; za Ižulu v. L. Morteani, *Isola e i suoi statuti, Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria*, vol. III—V, Poreč 1887—1889, lib. III, cap. LXXVIII.

¹⁷⁹ L. Parentin, *Statuti di Cittanova, Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria*, XXVII, Poreč 1911, lib. I, cap. XIX: »E senza tal suscrizione non vaija lo instrumento.«

Dvigradu, Motovunu, Grožnjanu, Buzetu i Umagu isprava je važila i bez ovjere, jedino je u Dvigradu kancelar upisivao ispravu u općinsku knjigu.¹⁸⁰

Nešto slično nalazimo i na Cresu, Braču, Hvaru i Lastovu, gdje je isprave ovjeravao potestat odnosno knez, dok je u Dubrovniku ovjeru vršio sudac.¹⁸¹ U Kotoru i Budvi ovjeru je vršila posebna službena osoba, zvana auditor.¹⁸²

Možemo dakle zaključiti da u Veneciji i našim primorskim krajevima notarska isprava nije imala javne vjere ako je nije ovjerila nadležna službena osoba, tj. počevši od početka 13. st. u Veneciji i najvećem broju naših primorskih komuna egzaminator, a u najvažnijim istarskim općinama vicedomini. Prije 13. st. isprava nije uopće imala javnu vjeru čak ni u Veneciji. U tom pogledu instruktivna je isprava o sporu iz 1181. god.¹⁸³ U ispravi se govori o sporu što je održan pred mletačkim duždem.¹⁸⁴ U sporu jedna od stranaka nudi kao dokazno sredstvo ispravu (stranka dolazi cum una sua Breviarii carta facta de vadimonio comprobando repromissam defuncte matris). Sud prihvaća to dokazno sredstvo, ali kako se ne radi o dokaznom sredstvu s javnom vjerom, sud ga ne prihvaća bez daljnjega, već donosi odluku o supletornoj zakletvi (insuper iudicio nostrorum Iudicum et nostra confirmatione supra sancta dei evangelia iuraverunt ita totum verum esse sicut comprobatum continetur in suprascripto eorum Breviario) — dakle postupak što smo ga ustanovili za isto vrijeme u Dalmaciji i potanko analizirali.

IV. ZAKLJUČAK

Kako to da u Veneciji i Dalmaciji notarska isprava nema javne vjere bez ovjere nadležnog općinskog organa, a da je ona u Italiji — naročito i prvenstveno u langobardskom dijelu Italije — dokazno sredstvo s javnom vjerom? Iz analiza sprovedenih u ovom radu proizlazi s najvećim stupnjem vjerojatnosti da se u slučaju Venecije i Dalmacije radi o kontinuitetu rimskopravnih shvaćanja koja su se preko bizantskog pravnog poretka uspjela održati sve do obnove rimskog prava u 12. st. Kontinuitet je nesumnjiv u Veneciji gdje je notarska isprava posve u skladu s rimskim i bizantskim pravom bila običnim

¹⁸⁰ Za Dvigrad: M. Zjačić, Dvigradski statut, *Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci*, VI-VII, Rijeka 1961—1962; za Motovun: L. Morteani, *Storia di Montona, Archeografo triestino*, vol. XIX i XX, Trieste 1894. i 1895; za Grožnjan: D. Klen, Statut Grožnjana, *Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci*, VIII-IX, Rijeka 1964; za Buzet: M. Zjačić, Statut Buzetske općine, *Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci*, VIII-IX i X, Rijeka 1963—1965; za Umag: B. Benussi, *Lo statuto del comune di Umago, Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria*, VIII, Poreč 1898.

¹⁸¹ Za Cres: Statuto di Cherso et Ossero, Venetiis 1640, cap. 207; za Brač i Hvar v. npr. CD VIII 163 (god. 1308); za Lastovo isp. G. Čremošnik, *Notarske listine iz Lastova, Spomenik Srpske kraljevske akademije XCI*, god. 1311; za Dubrovnik v. npr. CD III 278 (god. 1228).

¹⁸² Za Kotor v. npr. A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, Zagreb 1951 br. 31 (god. 1326); za Budvu v. Statuta civitatis Cathari, Venetiis 1616, cap. 260.

¹⁸³ A. Baracchi, *Le carte del Mille e del Millesimo che si conservano nel R. Archivio notarile di Venezia, Archivio veneto*, VIII, Venezia 1874, 136 br. XXXIV.

¹⁸⁴ »nos quidem Vitalis Michael dei gratia Venecie Dalmatie atque Croatiae dux«.

dokaznim sredstvom sve do kraja 12. st. i gdje je — opet u skladu s rimskim i bizantskim pravnim shvaćanjima — notarska isprava dobila javnu vjeru putem ovjere nadležnog općinskog službenika, egzaminatora. Kontinuitet je manje izražen u Dalmaciji, i to iz mnogih povijesnih i pravno-povijesnih razloga, od kojih smo neke već istakli, a ovdje naglašavamo prisustvo hrvatskih pravnih shvaćanja u bližoj i daljoj okolici naših primorskih gradova koji su opkoljeni sredinom s izrazito »barbarskim« pravom preuzeli mnoge pravne institucije upravo iz tog pravnog područja.¹⁸⁵ Kod toga mislimo prvenstveno na ustanovu pristava koja je dala karakteristično svojstvo dalmatinskoj ispravi naročito u 12. st. Po pristavu je isprava imala kvazi-javnu vjeru, naime isprava s pristavom bila je u praksi daleko jače dokazno sredstvo od obične isprave sa svjedocima jer je upućivala na pristava, tj. na osobu javne vjere.¹⁸⁶

Pokušajmo sada učiniti još jedan korak dalje u produbljavanju proučavanog fenomena. Što to zapravo znači kad kažemo da je isprava u rimsko¹⁸⁷ i bizantsko doba imala značaj običnog dokaznog sredstva i da je isprava stjecala svojstvo javne vjere tek sudjelovanjem nekog službenog organa? A kakav je dublji pravno-povijesni smisao notarske isprave što se razvila upravo na langobardskom dijelu Italije i pristava odnosno isprave s pristavom na hrvatskom primorskom području? Vidimo da su upravo »barbarski« narodi imali osebujne institucije s javnom vjerom — notarsku ispravu i pristava — a da se takvoj vrsti dokaznih sredstava s javnom vjerom »rimska« tradicija dosta uspješno odupirala i umjesto toga nudila pravnu sigurnost preko raznih sustava koji se svi svode na jedno te isto, naime na ovjeru putem službenih općinskih organa. Odakle ta razlika?

Čini nam se nesumnjivim da ta razlika potječe od stupnja razvijenosti i izgrađenosti državnog aparata, drugim riječima od stupnja izgrađenosti države

¹⁸⁵ Dakako da etnički romantičarsko-sentimentalni pristup ne bi u razrješavanju ni ovog ni drugih povijesnih i pravno-povijesnih problema mnogo pomogao. S druge strane ne možemo a da ne utvrdimo stvarno postojanje dvaju oprečnih pravnih sustava koji stoljećima žive u neposrednoj blizini i koji se međusobno oplođuju idejama i postupcima. Nešto slično nalazimo u Italiji, gdje su langobardski i franački »barbarski« pravni sustavi sa svojim idejama prodirali na bizantski dio Italije (Venecija, Napulj itd.) i od ovoga potonjega sa svoje strane poprimali pravne norme i institucije. Taj sukob dvaju oprečnih pravnih svjetova priznat je u Italiji i izučavan kao zanimljiv povijesni i pravno-povijesni fenomen. Nema razloga da i mi slični fenomen u nas ne proučavamo znanstvenim metodama.

¹⁸⁶ Kontinuitet rimskih i bizantskih pravnih shvaćanja u Istri nije manje karakterističan i zanimljiv. Naime, ni u Istri nije notarska isprava imala javnu vjeru sama po sebi — dakle, posve rimsko-bizantsko obilježje — ali je dobivala javnu vjeru ovjerom isprave od vicedomina i insinuiranjem njenog sadržaja u općinske knjige — što opet frapantno sjeća na rimsku insinuaciju apud acta. Ipak bi nas analiza istarske isprave predaleko odvela. Svakako je vidljivo da istarsku ispravu shvaćamo bitno drukčije od vladajuće znanosti. Isp. P. S. Leicht, *Note ai documenti istriani di diritto privato dei secoli IX—XII, Scritti vari di storia del diritto italiano*, II, Tomo II, Milano 1949, 165—185 = *Miscellanea di studi in onore di Attilio Hortis*, I, 179—209; I. Beuc, *Osnovi statutarnog prava u Istri, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, XII br. 3—4, Zagreb 1962, 193—194; M. Kos, *Aus der Geschichte der mittelalterlichen Urkunde Istriens, Studien zur älteren Geschichte Osteuropas*, I, Graz-Köln 1956, 49—62.

¹⁸⁷ Možda nije na odmet naglasiti da pod pojmom rimskog prava i rimskog doba stalno mislimo na doba poslije Dioklecijana i Konstantina, dakle na kasnorimsko carstvo koje se po svojim osnovnim idejama i institucijama u mnogome bitno i dijametralno razlikuje od klasičnog perioda rimske povijesti.

uopće kao organizacione strukture vladajuće klase koja se odvaja i izdiže iznad »podanika«. Antički svijet poznao je grčke države-gradove, tzv. polise, koji su bili neka vrst udruženja slobodnih građana sposobnih za nošenje oružja. To udruženje koje je u mnogim pogledima imalo svojstva privatnopravnog socijetetnog udruženja ostvarivalo je unutar svog kruga slobodu i demokraciju i na razne načine uvlačilo svoje članove u upravljanje udruženjem, odnosno, da se izrazimo javnopravnim rječnikom, povjeravalo građanima razne funkcije u upravi, sudstvu i zakonodavstvu. Vlast je bila na neki način rasitnjena i razvodnjena među svim slobodnim ravnopravnim i punopravnim građanima, a nije se izdizala iznad njih. U krug antičkih gradova-država s takvom idealno zamišljenom shemom pripadao je i stari Rim.¹⁸⁸ Nerazvijena državna organizacija, ali iz sasvim drugih razloga, postojala je i kod starih Germana i Slavena pa ostatke tog davnog stanja nalazimo još duboko u srednjem vijeku. Jedan od oblika u kojem se ta nerazvijenost još u vrlo kasno doba pojavljuje jeste upravo služba pristava. Vlast se zadovoljava time da na određeni način organizira »dijeljenje pravde«, ali ona još nema razgranati upravni i sudski aparat. Zato se vlast služi uslugama slobodnih članova društva koje investira funkcijom organa vlasti od slučaja do slučaja. Pristav je privatna osoba kojoj je dodijeljena funkcija javnog službenika za sasvim konkretni slučaj, npr. za uvođenje u posjed, primanje zakletve, utvrđivanje opstojnosti i sadržaja izrečene presude i slično. Funkcija pristava lebdj između javnopravne i privatnopravne sfere: on je osoba javne vjere, postavlja ga sudska vlast i kao takav je neka vrst magistrata ad hoc, ali on je ipak ostao privatnik i kako nije tom svojom funkcijom ušao u neposrednu strukturu vlasti, on svoju službu osjeća i kao privatnopravno ovlaštenje pa zbog toga svojom funkcijom raspolaže kao nekim svojim vlastitim pravom. Zato nalazimo pristave koji svoju funkciju prenose na druge osobe što bi bilo nezamislivo kad bi funkcija pristava bila strogo javnopravne prirode. Dakako da pojmovi javnog i privatnog prava mogu samo donekle pomoći razumijevanju te institucije, kao uostalom i razumijevanju mnogih ostalih institucija srednjeg vijeka, ali ne treba posebno naglašavati da su ti pojmovi sasvim neadekvatni za razjašnjavanje antičkih i srednjovjekovnih pravnih institucija. U svakom slučaju nadamo se da smo dovoljno jasno o crtali i prikazali idealnu podlogu iz koje je ponikao i morao ponići institut pristava. Kod toga je još dodatnu ulogu igrala i okolnost što su germanski i slavenski narodi bili dugi niz stoljeća nepismeni u vrijeme kad je na Sredozemlju pismenost već bila vrlo proširena, a da je nepismenost najvećeg dijela pučanstva trajala kroz čitav srednji vijek. U takvim okolnostima pristav je bio takoreći jedini praktični i prihvatljivi instrument: on je bio osoba povjerenja suda i stranaka i jamčio je za pravilno sprovođenje i tumačenje odluka vlasti. Zbog nedovoljno razvijene državne organizacije on je morao biti privatna osoba, a zbog raširene nepismenosti njemu, a ne nekom zapisniku, ispravi ili knjizi, povjeravala se uloga »arhiviranja« raznih podataka o pravno relevantnim činjenicama.

¹⁸⁸ U pojedinosti dakako ne možemo ulaziti. Problematiku antičkog polisa obradili smo u nekim drugim našim radovima. V. npr. Neka pitanja iz najstarijeg društvenog i političkog uređenja Rima. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* X/1973, 163—175.

Sve to je već više-manje dovoljno poznato i u znanosti već dovoljno uočeno. Malo smo se više zadržali na funkciji pristava samo zato što smo smatrali da će nam njegova funkcija bolje objasniti nastanak notarijata u langobardskoj Italiji. Naime, Langobardi su u Italiju došli iz Panonije sa svojim društvenim uređenjem i organizacijom vlasti, što su još nosili starogermski pečat. Dakako da su oni već u prvom naletu srušili municipalno kurijalno uređenje što su ga našli u bizantskoj Italiji koja je još uvijek nosila teške i vidljive rane i tragove nedavno dovršenih gotskih ratova. Bizantska organizacija vlasti bila je srušena, a Langobardi nisu bili u stanju da je nadomjeste takvim aparatom koji bi odgovarao potrebama cjelokupnog novog langobardsko-romanskog društva. To društvo bilo je na daleko višem stupnju civilizacije nego što je to odgovaralo primitivnim i jednostavnim pravnim institutima Langobarda. I zato je odmah nakon osvajanja Italije došlo do žive recepcije nebrojenih instituta rimskog prava u langobardsko pravo, s time da je langobardsko pravo ipak sačuvalo svoje glavne i osnovne karakteristike i svoju samostalnost u odnosu na rimsko pravo.

U situaciji razmjerno naprednog gospodarstva (u odnosu na ostali dio Evrope), uz uništene rimske kurijalne institucije, uz nepostojanje nove razgranate lokalne samoupravne vlasti i njenog birokratskog aparata i uz postojanje razmjerno pismenog stanovništva što se rado služilo ispravama i moglo se ugledati u primjer nedaleke bizantske Ravenne iz koje su zračili na sve strane na okolne langobardske krajeve utjecaji bizantske civilizacije i kulture — nije li u takvoj situaciji prirodno i razumljivo da su se pojavili notari koji nisu bili sastavni dio lokalne uprave, ali koji su imali javnu vjeru? Prema takvom gledanju, notar je srodan pristavu utoliko što su obojica osobe javne vjere i što obojica nisu sastavni dio lokalne uprave. U langobardskim krajevima Italije razmjerno velik broj stanovništva i razmjerno blagostanje koje je uvjetovalo kakvu-takvu obrtničku i trgovačku djelatnost nisu se mogli zadovoljiti nekom pravnom institucijom sličnom pristavu jer bi takva institucija u mnogim slučajevima bila preslabo jamstvo za utvrđivanje opstojnosti i sadržaja sudskih odluka. Uostalom, razmjerna raširenost pismenosti i nedovoljno razvijeni aparat lokalne uprave objašnjavaju na sasvim zadovoljavajući način postanak notarijata u langobardskoj Italiji. Oni u isto vrijeme objašnjavaju nemogućnost korištenja drugih alternativnih dokaznih sredstava s javnom vjerom, naime pristava i lokalnih sudskih i upravnih organa.

Posve drukčija bila je situacija u srednjovjekovnoj Dalmaciji. Ona je bila u orbiti rimskog i bizantskog prava pa nije čudo što u njoj nalazimo ispravu kao obično dokazno sredstvo, a notara kao običnog pisara. Dalmacija je u isto vrijeme primala snažne i kontinuirane utjecaje od okolnog hrvatskog stanovništva i njegova pravnog shvaćanja pa je to imalo za posljedicu da su se u dalmatinskim gradovima razmjerno rano pojavili pristavi kao sredstvo javne vjere. Možda pristave ne nalazimo u 11. st. u Dalmaciji upravo zato što je bizantska vlast u tom stoljeću još uvijek bila prisutna i što njeno vrhovništvo nad Dalmacijom nije bilo načelno osporavano ni od koga sve do osamdesetih godina tog stoljeća. I tako se nestankom bizantske vlasti počelo očito sa življom recepcijom hrvatskih pravnih institucija, što je bilo tim lakše i bezbolnije ako uzmemo u obzir da sve upućuje na to kako je pravo stare hrvatske narodne države vrlo vjerojatno bilo u mnogome slično langobardskom pravu, a ono se

nije osjećalo kao posvemašnji stranac na obalama Jadrana. Nije nepoznato da je i mletačko pravo recipiralo mnoge pravne ustanove langobardsko-franačkog prava.

Međutim, unatoč prihvaćanju ustanove pristava, dalmatinsko pravno područje bilo je ipak po svojim shvaćanjima natopljeno rimsko-bizantskom tradicijom koju je u većoj mjeri potpomagao i utjecaj crkve. Znamo da *ecclesia vivit lege romana*.

I zato nije ni najmanje čudno da je mletački institut egzaminatora naišao na tako povoljan prijem u svim našim primorskim gradovima od Krka do Splita. Uvođenje egzaminatora značilo je zapravo pobjedu koncepcije po kojoj javnu vjeru mogu imati samo oni akti što ih je ovjerila neka vlast odnosno njeni funkcionari, u konkretnom slučaju općinska vlast preko posebne službe egzaminatora. I tako je isprava i dalje ostala u smislu načela rimskog i bizantskog prava obično dokazno sredstvo, a svojstvo javne vjere dobivala je tek nakon što ju je ovjerio egzaminator — odnosno u manje razvijenim općinama knez, potknežin ili potestat.

Daljnji korak bio je logičan: umjesto da privatni notar piše ispravu kojoj naknadno daje egzaminator javnu vjeru, pristupilo se zabrani privatne prakse notara i donošenju kogentne norme po kojoj ispravu obvezno piše općinski kancelar, dakle notar koji ima javnu vjeru već po tome što je općinski službenik. Njegove knjige zapravo su općinske knjige. Sastavljanje isprava pred municipalnim organima kasnoga rimskog carstva oživjelo je na taj način u nekim dalmatinskim općinama 14. stoljeća. U tom trenutku u tim općinama notarska isprava ima zaista javnu vjeru, ali ta javna vjera proistječe iz položaja općinskog kancelara u općinskoj administraciji, a ne od njegova privatnog svojstva notara.

B. DISPOZITIVNOST NOTARSKIH ISPRAVA

I. STAV ZNANOSTI

Problem dispozitivnosti isprave nije u našoj znanosti privukao dovoljno pažnje. Možda bi se preko njega moglo i preći da i ono malo što je o tom problemu napisano nije iz raznih razloga pogrešno.

Dok se Šufflay sasvim kratko osvrnuo na dispozitivnost najvažnijih zadarskih isprava i ustvrdio da kartu kao stvarno dispozitivnu ispravu nalazimo lokaliziranu samo u Zadru (*Die Carta als wirkliche Vollzugskunde ist... vollständig lokalisiert auf Zara*) te upozorio na prijelazni period, u kojem se isprava stavlja na oltar i u kojem ona još uvijek zadržava svoju dispozitivnu narav,¹⁸⁹ da bi već potkraj 11. st. došlo na cijelom dalmatinskom području do konačne pobjede notarije kao čiste dokazne isprave (*Notitia... als einfache Beweisurkunde*), već U. Inchiostru opetovano tvrdi¹⁹⁰ da je stara karta imala samo dokazni karakter, a da je nova notarska isprava strogo dispozitivnog značaja. Ovo čudnovato tvrđenje koje je u suprotnosti s izvorima i s općim

¹⁸⁹ Šufflay, n. dj. 31 i d.

¹⁹⁰ Inchiostru, *Il Comune e gli statuti di Arbe*, str. 447; *Di Nicolò Matafari e del suo »Thesaurus Pontificum«*, str. 67.

razvojem talijanske isprave moglo bi se pripisati trenutnoj nepažnji da nije Inchiostri tu svoju tvrdnju opetovano iznio. U novije vrijeme vratili su se Beuc i Stipišić na Inchiostriove tvrdnje.¹⁹¹

Tako Beuc tvrdi da se već krajem 12. st. »želi iz obične noticije stvoriti vendicionis scriptum« što, čini se, znači da i on smatra notarski instrument dispozitivnom ispravom i da pokušava razvoj isprave prikazati kao napredovanje od obične dokazne isprave prema dispozitivnoj.¹⁹²

Stipišić pak predlaže ovakav razvojni put: a) isprava nije još dokazno sredstvo, b) isprava postaje dispozitivna, c) isprava ima »universalnu pravnu snagu«.¹⁹³

Zapravo je, uz Šufflaya, Cvitanić jedini koji je ispravno shvatio bit dispozitivnosti isprave,¹⁹⁴ ali on nije svoje shvaćanje opširnije iznio niti mu je pokušao dati pravnopovijesnu podlogu.

Ostali naši pisci nisu to pitanje obrađivali. Ono se uglavnom izgubilo u polemici o dokaznoj snazi isprave.

Dakako da se o problemu dispozitivnosti naše srednjovjekovne dalmatinske isprave ne može govoriti bez proširenja diskusije na opću problematiku dispozitivnosti srednjovjekovne isprave, posebno talijanske. Zato je potrebno dotaknuti se na ovom mjestu glavnih znanstvenih rezultata u tom pravcu.

Nema sumnje da je problem dispozitivnosti srednjovjekovne isprave najdosljednije obradio H. Brunner pa ćemo s njegovim tezama i započeti naša izlaganja.

Kao što je poznato, Brunner dijeli srednjovjekovne privatne isprave na karte i noticije. Karta je isprava sačinjena u subjektivnoj formi koja ima dvostruku zadaću: ona je s jedne strane dokazno sredstvo, a s druge strane sredstvo za perfekuiranje posla. Prema tome, ona je dispozitivna isprava. Odlučujući trenutak u kojem karta postaje dispozitivnom ispravom jeste predaja karte iz ruku izdavača isprave u ruke destinataru. Taj trenutak se u langobardskim ispravama označuje riječima *post tradita* što ih meće notar u svoju završnu formulu. Karta bez tradicije je običan papir koji ne može poslužiti ni kao dokazno sredstvo. Svi ostali akti što se obavljaju prilikom izdavanja karte odnose se na olakšavanje dokazivanja istinitosti karte. Među tim ostalim elementima Brunner naročito spominje molbu upućenu notar u da napiše ispravu, djelatnost svjedoka koji ispravu ili potpisuju ili stavljaju svoj znak ili makar samo dotiču ispravu i konačno, notarevo stavljanje njegova znaka i komplecione formule koja je na langobardskom području glasila: *Ego ... post tradita complevi et dedi*. Na području koje je i nakon upada Langobarda u Italiju ostalo u rukama Bizanta, prvenstveno u ravenskom egzarhatu, završna formula je glasila *complevi et absolvi*. Isprave ispostavljene na beneventanskom području nisu uopće imale nikakve komplecione formule. Kartu potpisuje njen izdavač. Bez tog potpisa kartu treba smatrati nepotpunom.

¹⁹¹ Prema jednoj bilješci u izdanju Supetarskog kartulara (Zagreb 1952, 179) izgleda kao da je i V. Novak pristaša gledišta o dispozitivnosti notarskih isprava u Dalmaciji.

¹⁹² Beuc, n. dj. str. 544.

¹⁹³ Stipišić, n. dj. str. 121.

¹⁹⁴ Cvitanić, Pravno uređenje splitske komune 97; isti, Srednjovjekovni statut bračke komune, 66.

Dok je tako karta imala dvostruku ulogu, tj. dispozitivnu i dokaznu, noticija je, sve po Brunneru, bila čisto dokazna isprava, sastavljena u objektivnom stilu. Noticija samo izvještava o izvršenom pravnom poslu. Ona je dakle schlichte Beweiskunde, obična dokazna isprava. Brunner naglašava da bi bilo pretjerano tvrditi da noticija uopće nema dokazne snage i da je ona obična pismena pribilješka (nur schriftliche Notize). Po Brunneru se i na osnovi noticije može ući u spor, onda je »beweiskräftig« kao, uostalom, i karta.¹⁹⁵

I karta i noticija vuku svoje porijeklo, prema Brunneru, izravno iz rimskog prava. Karta je daleki srednjovjekovni nasljednik rimske epistule otkako se ona upotrebljavala inter praesentes, dok je najvjerojatnije u kasnorimsko doba postojala i noticija jer se inače ne bi moglo objasniti kako se naziv noticija nalazi ne samo u lombardskim ispravama, već i u najstarijim franačkim zbirkama formulara. Svakako, po Brunneru, već postojanje pismene oporuke uz usmenu oporuku koja se radi dokaznih razloga pismeno redigira (testamentum nuncupativum in scripturam redactum) jasno dokazuje da rimski izvori razlikuju dispozitivne od dokaznih isprava.

Brunnerovo naučanje ostalo je do danas vladajućom naukom premda je doživjelo napadaje i pokušaje obaranja s raznih strana i s raznih pozicija.

Tako je već 1910. god. Brunnerovu teoriju napao Freund¹⁹⁶ i osporio postojanje bilo kakve razlike između noticije i karte. Po njemu su sve srednjovjekovne isprave dokazne isprave, a tradicija karte nije uopće forma ugovora, već samo forma prijenosa vlasništva.

Drugim pravcem krenula je kritika poznatog talijanskog znanstvenika F. Brandileonea.¹⁹⁷ On je pokušao dokazati da tijekom cijelog srednjeg vijeka osnovu i izvor obveza treba tražiti u stipulaciji, dakle u verbalno izraženoj suglasnosti volja kontrahenata, što bi zapravo značilo da je Brandileone kontinuitet između rimskog i srednjovjekovnog prava tražio u kontinuitetu stipulacije umjesto u kontinuitetu isprave kao što su to zastupali Brunner i njegovi sljedbenici.

Da spomenemo još i Gaudenzija koji je krenuo zanimljivim i u neku ruku neočekivanim pravcem. On je ustvrdio da se moment sklapanja ugovora treba tražiti još u vrijeme sastavljanja nacrtu ugovora. Stranke dolaze notar u obaveštavaju ga o svojoj volji da sklope ugovor. Notar sastavlja nacrt ugovora

¹⁹⁵ H. Brunner, Carta und Notitia, Ein Beitrag zur Rechtsgeschichte der germanischen Urkunde, Commentationes philologicae in honorem Theodori Mommseni, Berlin 1877, 570—589 = Abhandlungen zur Rechtsgeschichte I, Weimar 1931, 458—486; isti, Zur Rechtsgeschichte der römischen und germanischen Urkunde, Neudruck der Ausgabe 1880, Aalen 1961, 4—148.

¹⁹⁶ C. Freundt, Wertpapiere im antiken und frühmittelalterlichen Recht I, Leipzig 1910, 127 i d. Isp. G. Ferrari, I documenti Greci Medioevali di Diritto Privato dell'Italia Meridionale itd., besprochen L. Wenger, *Byzantinische Zeitschrift*, XX, Leipzig 1911, 242—253.

¹⁹⁷ F. Brandileone, Origine e significato della traditio Chartae, *Atti R. Accad. di Torino* 42, Torino 1907 = *Mélanges Fitting* I 1907 str. 104—111. Protiv njega v. već G. Ferrari Dalle Spade, La degenerazione della stipulatio nel diritto intermedio e la clausola »cum stipulatione subnixa«, *Atti del Reale Istituto Veneto di scienze, lettere ed Arti*, 1909—1910, Tomo LXIX, Parte seconda 743—796 = *Scritti giuridici*, vol. I, Milano 1953, str. 41—84.

na poleđini buduće isprave. Svjedoci osnažuju taj nacrt dodirom ruke pa tog trenutka dolazi do pravnog posla.¹⁹⁸

Kao što vidimo, napadaji na Brunnerovu teoriju s raznih pozicija nisu izostali. Ipak, rezultat nije bio nepovoljan za Brunnerove teze. Vladajuća značnost nije prihvatila Freundtove teorije o isključivo dokaznoj snazi svih srednjovjekovnih isprava, već je ostala vjerna Brunnerovom razlikovanju karte kao dokazne i dispozitivne isprave i noticije kao isključivo dokazne isprave. Istu sudbinu doživjela je i Brandileonova teorija o kontinuitetu stipulacije po kojoj je isprava samo dokaz o izvršenoj usmenoj usaglašenosti volja. Konačno, nije bolje prošla ni duhovita Gaudenzijeva ideja o pravnoj valjanosti nacarta ugovora. Sve navedene teorije već su odavno odbačene i mi smo ih spomenuli zato da se vidi da Brunnerove misli nisu pobijeđene bez velikih okršaja i znatnih otpora.

Pa ipak, ako se već nije moglo napasti frontalno Brunnerove misli, pokušalo im se bar oduzeti pravnopovijesni temelj. Naime, pravne povjesnike dosta je smetao kontinuitet dispozitivnih i dokaznih isprava, što ga je dokazivao Brunner za kasnorimsko carstvo i rani srednji vijek. Moderna nauka već je doduše davno raskrstila s preživjelim idejama o propasti rimskog carstva, rimske civilizacije i rimskog uređenja negdje u 5. st. i zastarjelim shvaćanjima o posve autonomnoj izgradnji barbarskih germanskih zajednica na zgarištu nekada moćnog rimskog carstva. Ipak, premda se sve više shvaća duboka povezanost kasnorimskog carstva i ranog srednjeg vijeka, upravo je nemoguće braniti kontinuitet u smislu nepromijenjenih formi i sadržaja pojedinih pravnih instituta. A upravo takav potpuni kontinuitet pokušao je dokazati Brunner. Zbog toga su medievisti sa zadovoljstvom uzeli na znanje rezultate proučavanja najboljeg poznavaoaca zapadnorimskog vulgarnog prava E. Levyja, koji je još 1951. god. ustvrdio da u kasnorimskom carstvu tradicija isprave nije imala ono značenje što joj ga je pridavao Brunner. Za kasnorimsko doba prihvaća se mišljenje da se dispozitivnost isprave temelji na vlastoručnom pisanju isprave ili bar na vlastoručnom potpisu izdavača. Ako je to točno, onda se tradicija karte u ranom srednjem vijeku treba protumačiti na temelju germanskih izvora, kod čega novija nauka naročito naglašava da se preuzimanju rimskih formula ne treba pridavati tolika važnost kao što se to do sada radilo, budući da je to preuzimanje bilo posve formalne, izvanjske prirode. I tako su moderni istraživači raskrstili s Brunnerovim potpunim kontinuitetom između kasnorimske i ranosrednjovjekovne isprave, ali su kod toga ipak čvrsto ostali na njegovim osnovnim pozicijama u pogledu same ranosrednjovjekovne isprave, tj. u pogledu razlikovanja karte kao dispozitivne i dokazne i noticije kao čisto dokazne isprave te u pogledu tradicije karte kao konstituirajućeg elementa dispozitivnosti karte.¹⁹⁹

¹⁹⁸ A. Gaudenzi, Le notizie dorsali delle antiche carte bolognesi, *Atti del Congresso internazionale delle scienze storiche*, Roma 1904, vol. IX, 419 i d.; isti, Sulla duplice redazione del documento italiano, *Archivio storico italiano*, ser. V, t. XLI, Firenze 1908, 260. Protiv već P. S. Leicht, Dictum et imbreviatura, *Bulletino Senese di Storia Patria*, XVII (1910) 369—402 = *Scritti vari di storia del diritto italiano*, vol. II, t. II, Milano 1949, 183—214.

¹⁹⁹ V. npr. Alain de Boúard, Manuel de diplomatique française et pontificale, 2, L'acte privé 1948; H. Steinacker, Traditio cartae und traditio per cartam, ein Kontinuitätsproblem, *Archiv für Diplomatik*, 5/6, Köln-Graz 1959/1960;

II. DISPOZITIVNOST KUPOPRODAJNIH ISPRAVA U ITALIJI U RANOM SREDNJEVIJEKU

Pokušat ćemo se približiti rješenju problema dispozitivnosti srednjovjekovne isprave na način koji se donekle razlikuje od dosadašnjeg pristupa i dosadašnjih pokušaja. Naime, naš pokušaj poći će od proučavanja strukture nekih najvažnijih pravnih poslova u nekim pravnim sustavima u nađi da će nam spoznaja strukture pravnih poslova omogućiti bolji uvid u mogućnost i opstojnost dispozitivnosti isprave u određenom pravnom sustavu.

Dakako razmatrat ćemo kupoprodaju, kao, nesumnjivo, daleko najvažniji pravni posao.

Klasično rimsko pravo poznavalo je konsenzualnu kupoprodaju vjerojatno negdje od 3. st. pr. n. e. Konsenzualna kupoprodaja je takav pravni posao, koji nastaje suglasnošću volja kupca i prodavaoca i u kojem se prodavalac obvezuje osigurati mirno uživanje neke stvari kupcu, a kupac platiti cijenu. Prodavalac se ne obvezuje prenijeti na kupca vlasništvo stvari, već samo mirno uživanje (*habere licere*).²⁰⁰ Na osnovi sklopljenog kupoprodajnog ugovora kupac ima tzv. *actio empti* koja ide, u skladu s upravo rečenim, na pribavljanje posjeda, slobodnog od svakog pravnog ili faktičnog smetanja sa strane prodavaoca ili druge osobe (tzv. *vacuum possessionem tradi*). Prodavalac sa svoje strane ima *actio venditi* koja ide na plaćanje kupovne cijene, tj. na pribavljanje vlasništva na novcu što čini kupovnu cijenu. Osim toga ta akcija ide također i na kamate i neke sporedne činidbe.²⁰¹ Na osnovi kupoprodajnog pravnog posla prodavalac će u normalnom tijeku događaja osigurati posjed kupovne stvari putem tradicije, tj. putem samostalnog pravnog posla kojim stjecalac dolazi do detencije, posjeda ili vlasništva tradirane stvari. Kako se normalno događa da je upravo vlasnik stvari prodavalac i tradent, to će tradicijom stvari po vlasniku stjecalac postati vlasnikom tradirane stvari.²⁰²

Rimsko pravo kasnog rimskog carstva shvatilo je kupoprodaju na sasvim drugi način. Naime, kupoprodaja postaje pojmovno kupnja za gotov novac, pribavljanje vlasništva putem plaćanja cijene. Kupac plaća kupovnu cijenu i

²⁰⁰ D. 18, 1, 25, 1: »Qui vendidit necesse non habet fundum emptoris facere, ut cogitur qui fundum stipulanti spondit.« D. 19, 1, 30, 1: »... quamvis... verum sit venditorem hactenus teneri, ut rem emptori habere liceat, non etiam ut eius faciat...« Isp. i D. 19, 1, 11, pr.-2.

²⁰¹ Isp. D. 19, 1, 13, 20.

²⁰² Gai 2, 20: »... statim tua fit ea res (a me tradita), si modo ego eius dominus sim.« Iz literature isp. npr. K. R. von Czychlarz, *Lehrbuch der Institutionen*, Wien-Leipzig 1914, 173—177; I. Baron, *Institucije rimskoga prava*, 4. izdanje, Zagreb 1925, 231—234; R. Sohm-L. Mitteis-L. Wenger, *Institutionen, Geschichte und System des römischen Privatrechts*, 27. izdanje, München und Leipzig 1933, 420—430; V. Arangio-Ruiz, *Istituzioni di diritto romano*, 13. izdanje, Napoli 1957, 337—345; A. Burdese, *Istituzioni di diritto romano*, Torino 1961, 372—386; M. Kaser, *Römisches Privatrecht*, 6. izdanje, München 1968, 159—167. Iz naše literature korisno je usporediti M. Horvat, *Rimsko pravo* 3. izdanje, Zagreb 1958, 314—324; I. Puhar, *Rimsko pravo II*, Skopje 1961, 64—69; isti, *Rimsko pravo*, Beograd 1969, 314—318; D. Stojčević, *Rimsko privatno pravo*, Beograd 1966, 249—256; V. Korošec, *Rimsko pravo* 1, Ljubljana 1967, 278—285.

time postaje odmah vlasnikom kupovne stvari pa mu više ne treba *actio empti* iz kupoprodajnog ugovora, jer može kao vlasnik stvari zahtijevati njenu predaju od prodavaoca ili od druge osobe. Slično nije potrebna prodavaocu *actio venditi* jer je već dobio cijenu. Dakako da je pod ovakvim okolnostima kupac vrlo zainteresiran za što sigurniji posjed stečene stvari: on je već dao kupovnu cijenu pa se ne zadovoljava više — kao u klasično doba — tradicijom koja bi mu osigurala samo nesmetani posjed, već on traži što jača jamstva za stvarni prijelaz vlasništva na njega. Tu u prvom redu dolazi u obzir ispostavljanje i predavanje isprave od prodavaoca. Sve to upućuje na grčku provenijenciju ovog tipa kupoprodaje.²⁰³

Justinijan je definirao kupoprodaju kombinirajući stare i nove elemente. Po njemu do kupoprodaje dolazi na dva načina. Kupoprodaja bez isprave sklapa se kao u klasično doba suglasnošću volje dviju strana o robi i cijeni, s time da za važnost posla nije važno da li je cijena plaćena ili ne. Očito, Justinijan svjesno odstupa u ovom slučaju od principa kupoprodaje što je važio u prethodnom periodu, po kojem je kupnja bila perfektuirana tek plaćanjem cijene. Naprotiv, kupoprodaja uz ispostavljanje isprave važi tek nakon što je notar ispravu dovršio i nakon što su je strane »apsolvirale«, tj. nakon što su stranke utvrdile da isprava sadrži njihovu volju.²⁰⁴ Drugim riječima, po Justinijanu je kupnja konsenzualni ugovor ako nije ispostavljena isprava. Ako je pak ispostavljena isprava, ona ima dispozitivni značaj. Kupoprodaja se ne mora obaviti uz ispravu, ali ako su stranke odlučile da svoju volju fiksiraju pismeno, isprava postaje formom pravnog posla.

Vrlo je zanimljivo i poučno usporediti Justinijanovu kupoprodaju s kupoprodajom po bizantskim pravnim izvorima što su važili u Južnoj Italiji. Kod toga mislimo u prvome redu na tzv. *Ecloga privata aucta*,²⁰⁵ na *Ecloga ad Prochiron mutata*²⁰⁶ i na *Prochiron Legum*.²⁰⁷ Po mišljenju *Zachariae v. Lin-*

²⁰³ F. Pringsheim, *The Greek Law of Sale*, Weimar 1950, 243 i d.; E. Levy, *West Roman Vulgar Law, The Law of Property*, Washington 1951, 127 i d, *Burdese* n dj. 379; M. Kaser, *Das römische Privatrecht*, 2, *Die nachklassischen Entwicklungen*, München 1959, 199, 281 i d. Od izvora umjesto svega spominjemo *Pauli Sententiae* 2. 17, 7: *Ex die emptionis, si pars pretii numerata sit, et fructus et operae seruorum et fetus pecorum et ancillarum partus ad emptorem pertinent*. V. S. Riccobono — J. Baviera — C. Ferrini, *Fontes iuris romani antejustiniani II*, Florentiae 1909, 281. Naši pravni pisci (v. prethodnu bilješku) ne spominju uopće principe kupoprodaje kasnog rimskog carstva. Jedino Horvat, n. dj. 319 kaže da vlasništvo prelazi na kupca samo ako je isplatio ili osigurao kupovinu ili ako mu ju je prodavalac bez osiguranja kreditirao i tvrdi »da se radi o Justinijanovoj novoti, po uzoru na grčko pravo, jer Gaj na pr. o njoj uopće ne govori.«

²⁰⁴ I. 3, 23, pr.: *Emptio et venditio contrahitur simulatque de pretio convenerit, quamvis nondum pretium numeratum sit... sed haec quidem de emptionibus et venditionibus quae sine scriptura consistunt, optinere oportet: ..in his autem quae scriptura conficiuntur non aliter perfectam esse emptionem et venditionem constituimus nisi et instrumenta emptionis fuerint conscripta vel manu propria contrahentium, vel ab alio quidem scripta, a contrahente autem subscripta et si per tabellionem fiunt nisi et completiones acceperint et fuerint partibus absoluta. Donec enim aliquid ex his deest, et paenitentiae locus est et potest emptor vel venditor sine poena recedere ab emptione.*

²⁰⁵ *Zachariae v. Lingenthal*, *Jus Graeco-Romanum*, Pars IV, Lipsiae 1865.

²⁰⁶ v. prethodnu bilješku.

²⁰⁷ *Isp. F. Brandileone-V. Puntoni*, *Prochiron Legum*, Roma 1895.

genthala prvonavedeni izvor je vjerojatno iz 9. st.,²⁰⁸ a drugonavedeni iz sredine 10. do sredine 12. st. Što se pak tiče Prochiron Legum, Brandileone stavlja njegov definitivni tekst u sredinu 12. st., a Calasso smatra da je osnovni tekst toga djela nastao negdje između 10. i 11. st.²⁰⁹

Ecloga privata aucta razlikuje kupoprodaju bez isprave (*ἀγραφος πρᾶσις και ἀγορασία*) od kupoprodaje s ispravom (*ἐγγραφος πρᾶσις και ἀγορασία*), dakle drži se Justinijanove podjele. Ipak, kupoprodaja bez isprave prema toj pravnoj knjizi postaje punovažna tek nakon što je ili plaćena cijena ili predan kupovni predmet.²¹⁰ Drugim riječima, bizantsko pravo svjesno prekida s klasičnom tradicijom i s Justinijanovim povratkom toj tradiciji, ali umjesto da u skladu sa starim grčkim pravom i pravom kasnog rimskog carstva važnost kupoprodajnog ugovora veže uz moment plaćanja cijene, podvlači sinalagmatičku prirodu kupoprodajnog ugovora tako da se zadovoljava ispunjenjem činidbe bilo koje od ugovornih strana. Kod kupoprodaje s ispravom sličnost s Justinijanovim pravom je takoreći potpuna: kupoprodaja nastaje ispostavljanjem isprave; ispravu piše ili jedna od strana ili notar; ako ispravu piše notar, potrebno je da ona bude dovršena i »apsolvirana«.²¹¹ Kod toga je vrijedno pažnje da bizantsko pravo Južne Italije apsoliciju isprave veže po svemu sudeći uz djelatnost notara posve u skladu s (pogrešnim) tumačenjem Justinijanovih propisa u ranosrednjovjekovnoj Italiji za razliku od pravilno shvaćenih Justinijanovih riječi na Istoku gdje se apsolicija isprave vezivala uz djelatnost stranaka, i to unatoč tomu što je Ecloga privata aucta pisana na grčkom jeziku pa bi se moglo očekivati da je Justinijanove propise upoznala iz istočnih izvora.

Ecloga ad Prochiron mutata donosi sasvim skraćeni tekst iz kojeg je ipak sa sigurnošću vidljivo bar to da kupoprodaja važi tek od časa kad je jedna od ugovornih strana učinila svoju činidbu. Ta Ecloga na jednaki način regulira kupoprodaju bez isprave i s ispravom, čime se doduše udaljuje od Justinijanovih odredaba, ali nismo sigurni da li se radi o eliptički sastavljenom tekstu ili o principijelnom i svjesnom udaljavanju od Justinijanova prava. Vjerojatno je ono prvo.²¹²

Prochiron Legum prepričava svojim riječima odredbe što smo ih već upoznali u Ecloga privata aucta. On razlikuje kupoprodaju bez isprave od kupoprodaje s ispravom. Prva nastaje nakon što je jedna od strana ispunila svoju činidbu. Druga nastaje nakon što je prodavalac osnažio ispravu vlastitom rukom, odnosno nakon što ju je potpisala druga osoba, ako prodavalac ne zna pisati. Ovo potonje bi možda moglo na prvi pogled izgledati zagonetnim. Ipak

²⁰⁸ Zachariae v. Lingenthal, n. dj. 4

²⁰⁹ F. Calasso, *Medio evo del diritto*, Milano 1954, 304—305.

²¹⁰ Ecloga privata aucta, Tit. 20, 2: "Ἀγραφος πρᾶσις και ἀγορασία συνίσταται ἀδδὼν τῶν συναλλασσόντων συμφωνίᾳ ἐπὶ ῥητοῦ τιμήματος χρυσακῆ ποσότητι ὁπόταν γὰρ τὸ τίμημα τῷ πρᾶτῇ καταβληθῆ και τὸ πρᾶγμα τῷ ἡγορακῶτι παραδοθῆ ἢ πρᾶσις συνίσταται. Και ἐκ μεταμέλου ἑνὸς αὐτῶν τὴν τοιαύτην πρᾶσιν μὴ ἀνατρέπεσθαι."

Isp. Zachariae v. Lingenthal, n. dj. 30.

²¹¹ Ecloga privata aucta, Tit. 20, 3: "... τὸ τοῦτον συνάλλαγμα εἶτε ἐξ ἰδιοχείρων εἶτε ἐξ ἀγοραίου συμβολαίου τετελεσμένου πληρώσωσιν... εἰ δὲ μὴ τὸ ἰδιόχειρον τὸ ἐπὶ τῇ πρᾶσει και ἀγορασία πληρωθῆ, μήτε, εἰ ἀγοραῖον ἦν, ἢ ὑπογραφῆ τελεσθῆ τε και ἀπολυθῆ, ἐκ μεταμέλου ἐκάτερον μέρος ἀζημίως τῆς τοιαύτης πράσεως ἀναχωρεῖται."

Isp. Zachariae v. Lingenthal, n. dj. 30.

²¹² V. Zachariae v. Lingenthal, n. dj. 92.

se stvar razjašnjava ako se tekst shvati kao skraćena redakcija Prohirona Bazilika, sastavljena pod Lavom Mudrim (886—912). U tom Prohironu stajalo je da se kupoprodaja s ispravom smatra zaključenom ako ju je prodavalac vlastoručno potpisao, odnosno ako ju je drugi pisao, a prodavalac potpisao.²¹³ Međutim, i sam Prohiron Bazilika nije nastavio baš najsigurnije pa je treću alternativu, tj. slučaj kad ispravu piše notar, dosta nespretno formulirao tako da bi ona sa svoje strane bila pomalo zagonetna kad ne bismo uspoređivanjem teksta s već citiranim ulomkom iz Justinijanovih Institucija koji govori o istom predmetu mogli dosta lako zaključiti da Prohiron Bazilika ne želi iskazati ništa drugo nego upravo ono što je propisao Justinijan, samo skraćeno i pomalo maglovito. To se najbolje vidi po tome što Justinijan govori među ostalim o »completiones acceperint«, a Prohiron legum o »κόμπλα παρεκλούθησει«, drugim riječima, latinska riječ kompleksija našla je svoje mjesto u grčkom tekstu.

Langobardsko pravno područje u Italiji zadržalo je po našem mišljenju oblik kupoprodaje kasnog rimskog carstva. To je dosta smiona tvrdnja, ako se prisjetimo da vladajuća pravna znanost u posljednjih 50—70 godina začuđujućom slogom, sve tamo od Brunnera pa do najnovijih Steinackerovih radova, gleda upravo u langobardskoj karti tipičan primjer dispozitivne isprave i smatra kupoprodaju punovažnom tek od časa tradicije kupoprodajne isprave. Ipak je bar Leicht upozorio na to da Rotarijev edikt i Rathisove odredbe o kupoprodaji treba tumačiti tako da je kupoprodaja ugovor koji nastaje tako da kupac plati cijenu.²¹⁴ I ne samo to. Leicht je upozorio da se treba čuvati olakog tumačenja kupoprodaje, bilo kao konsenzualnog bilo kao sinalagmatskog ugovora, bez obzira na to što langobardske isprave rado upotrebljavaju rimsku terminologiju koja lako može zavesti u ovom ili onom pravcu.

I zaista, ako oboružani Leichtovim upozorenjem pristupimo analizi najstarijih langobardskih kupoprodajnih isprava iz 8. st., lako ćemo se uvjeriti da je plaćanje cijene konstitutivni element langobardske kupoprodaje, a da je tradicija karte i ovdje kao i u kasnom rimskom carstvu samo »simbolično ojačanje ugovora religioznog porijekla«, kao što se to točno i pregnatno izrazio Kaser o rimskim ispravama.²¹⁵ Dakako, kod toga je potrebno poslužiti se modernim kritičkim izdanjem langobardskih isprava što ga je priredio Schiaparelli,²¹⁶ jer se starije izdanje tih isprava što ga je pripremio Troya može koristiti tek s velikim oprezom, i to s razloga što Troya nije upozorio na nemali broj falsifikata koji mogu sasvim iskriviti sliku o sadržaju i formi langobardskih isprava.²¹⁷

Uzmimo npr. ispravu iz 726. god. što je izdana u Pistoji i po kojoj Filipert prodaje Gaidualdu za 100 zlatnih solida neke nekretnine.²¹⁸ Notar kaže da ispravu piše zamoljen od Filiperta »uenditore, qui pretium accepit ad Gaidu-

²¹³ Proch. Bas. XIV, 1: " ἢ ὑπὸ ἑτέρου μὲν γραφῆς, ὑπογραφή δὲ ὁ πιπράσκων... "

²¹⁴ P. S. Leicht, Storia del diritto italiano, Il diritto privato, Parte terza, Le obbligazioni, Milano 1948, 113.

²¹⁵ Kaser, n. dj. 53: Die traditio cartae... gibt hiernach dem Vertrag nur eine symbolische Bekräftigung religiösen Ursprungs. Isp. P Rasi, Il documento e la traditio cartae nel periodo longobardo, Pavia 1946.

²¹⁶ Schiaparelli, Codice diplomatico Longobardo I, Roma 1929.

²¹⁷ Troya, Codice diplomatico longobardo dal DLXVIII al DCCLXXIV, Napoli 1852—1858.

²¹⁸ Schiaparelli, n. dj. 130—133 br. 38 = Troya, n. dj. III 252 br. 415.

ald... auri solidus nobis numero centum pretium pro medietate de sala iuri sui (itd.)«. Možda bi se moglo posumnjati da je tradicija karte bila ipak konstitutivni element sklapanja ugovora jer notar na kraju isprave kaže »Ego qui supra Tacuald scriptor huius cartula post a testibus rouorata et tradita compliui et dedit«, dakle radi se na izgled o pravoj Brunnerovoj tradiciji karte. Ipak nam se čini da je mnogo vjerojatnija naša teza, i to s razloga što Filipert potpisujući ispravu naročito naglašava da je primio novce: »Ego qui supra Filipert... uenditor hanc cartula uenditionis scriuere rogauit manu mea propria suscripsi et suprascripti centos solidos de presenti accepi«. Nadalje, u jednoj ispravi iz Pize, sastavljenoj 730. god., notar kaže: »Ego Roduald notarius hanc cartula scripsi, soledos dante uidi et pos tradita compliui«. ²¹⁹ Doduše, moglo bi se tvrditi da je primanje novaca važno ne za sklapanje kupoprodajnog ugovora, već za prijelaz vlasništva. I to je zaista već Brunner ustvrdio. Kao što smo već rekli, pismeni ugovori u langobardsko doba — a i kasnije — po Brunneru dobivaju svoju pravnu važnost tradicijom isprave, koju u određenom trenutku ispostavljanja isprave vrši izdavač isprave tako što još nedovršenu kartu predaje iz svojih ruku u ruke stjeccaoca. Kako je po Brunnerovoj tezi tradicija karte najvažniji trenutak ispostavljanja isprave, za koji se veže opstojnost ugovora i o kojem ovisi dispozitivnost isprave, treba očekivati da će taj najvažniji trenutak biti u svakoj karti posebno istaknut. I zaista, Brunner i njegovi sljedbenici rado upozoravaju na sastavni element notareve komplecije »post tradita« koji upućuje na spomenutu tradiciju karte. Tako npr., 721. god. u Piacenzi, u karti o primljenom mundiju, notar završava ispravu ovako: »Ego qui supra Uitalis... scriptor huius cartole pos tradita compleui et dedi«. ²²⁰ Sličnu komplecionu formulu naći ćemo u dosta velikom broju najstarijih langobardskih isprava. ²²¹

Ipak, previše ima iznimaka, previše ima isprava u kojima u notarskoj komplekciji nema formule »post tradita« ili u kojima nema uopće notarske komplecije. Tako formule »post tradita« nema u 14 isprava iz doba do 757. god. ²²² a notarske komplecije uopće nema u 26 isprava u istom periodu. ²²³

S druge strane, praktički sve kupoprodajne isprave istog perioda ističu da je cijena plaćena. Čak nailazimo na ispravu iz god. 720. koja s jedne strane kao da naglašava konstitutivni karakter plaćene cijene (»constat me Sunduald... uindidisse et uindedi, tradedisse et tradedi tiui Filicausi medietatem de casa meas... da quibus pretium petiui et in presente accepit...), a s druge strane ističe da se isprava izdaje samo zbog dokaznih razloga (»Unde pro munimine

²¹⁹ Schiaparelli, n. dj. 161—163 = Troya, III, 533, br. 481.

²²⁰ Schiaparelli, n. dj. 105—108 = Troya III, 324, br. 434.

²²¹ v. npr. Schiaparelli n. dj. str. 126—128 (= Troya, III, 406, br. 453); 128—130 (= Troya III, 425, br. 457); 130—133 (= Troya, III, 252, br. 415); 148—149 (= Troya III, 511, br. 475); 149—152 (= Troya, III, 522, br. 478); 152—154 (= Troya III, 522, br. 478); 156—160 (= Troya III, 514, br. 476); 161—163 (= Troya III, 533 br. 481); 173—175; 175—177 (= Troya III, 600, br. 498) itd.

²²² Npr. Schiaparelli 185—186 (= Troya III, 625 br. 149); 212—214 (= Troya III, 656, br. 519); 225—227 (= Troya III, 695 br. 534); 250—252 (= Troya IV, 225, br. 524); 272—274 (= Troya IV, 330, br. 620) itd.

²²³ Navest ćemo samo kupoprodajne isprave: Schiaparelli 97—98 (= Troya III, 295, br. 426); 206—208 (= Troya III, 644, br. 514); 248—250 (= Troya IV, 174, br. 576); 295—296; 303—304 (= Troya IV, 428, br. 665).

et cautila... anc cartula uenditionis... scriuere rogauit...»), dakle da karta nije dispozitivna unatoč tomu što ima komplecionu formulu (»Ego Ausolf notarius rogatus et petetus ab Sunduald qui hanc cartula scripsit et depleuit«),²²⁴ unatoč tome što ta karta ima sve karakteristike i sastavne dijelove kao i druge karte koje su navodno dispozitivne prirode. Drugim riječima, ako navedena karta nije dispozitivna, a ona najvjerojatnije nije, onda to nisu ni druge.

Moramo priznati da dvije langobardske karte iz ovoga najstarijeg i zbog toga najvažnijeg i najkarakterističnijeg perioda izazivaju živu sumnju u valjanost naše teze, ali ne u smislu eventualnog vraćanja Brunnerovoj koncepciji o dispozitivnosti karte, već u pravcu shvaćanja langobardske kupoprodaje kao konsenzualnog ugovora u smislu klasičnog rimskog prava. Tako prema ispravi iz 730. god. prodavalac ističe da je pred više godina prodao neku zemlju, da kupac tek sada traži ispravu i da je tek sada primio cijenu (»Consta me... et quia manifestum est eo quod ante us annibus uenondauit tui... terrula... modo uiro petisti me ut tui exinde cartula uenditionis etmittere deure; itamen factum est unde pretium petiui; et in presente accepi...«). Isprava nije dispozitivna. To se vidi čak i iz upravo navedenog teksta. Ali kao da prodavalac hoće posebno uvjeriti buduća pokoljenja pravnih povjesnika da se zaista radi samo o dokaznoj ispravi, on dodaje: »Unde pro monimine et cautela... hanc cartula uinditionis... scriuere rogauit...« Međutim, zbunjuje isticanje obavljene kupoprodaje pred više godina, i to bez plaćene cijene. Da li je zemlja bila možda predana kupcu pa je kupac bio dužan da plati cijenu radi sinalagmatskog značenja kupoprodaje po uzoru na bizantsko pravo, kakvo je u to doba važilo u talijanskim provincijama Bizanta? Ili se možda radi o konsenzualnom kupoprodajnom ugovoru? Ili su se možda kupac i prodavalac samo načelno dogovorili da će u budućnosti izvršiti kupoprodaju, odnosno drugim riječima, ne radi li se ovdje možda o kupoprodaji koja se ne može tužbom realizirati dakle o prirodnoj obvezi, koja dobiva svoju utuživost tek nakon što se plati cijena? Ili se, konačno, pod »kupoprodajom« ovdje misli samo na pregovore što su vođeni među budućim ugovornim stranama? Čini se zaista najvjerojatnijim da je kupac već pred više godina primio zemlju, da se dakle radi o sinalagmatskom ugovoru bizantskog tipa. Naime, tako se najlakše i normalno objašnjava interes kupca da mu se ispostavi isprava. Bez isprave njegov posjed bio je dosta nesiguran. U konsenzualnost razmatranog kupoprodajnog ugovora ne vjerujemo jer takve ugovore ne priznaje ni kasnorimsko carstvo ni talijanske provincije Bizanta, a upravo je nevjerojatno da bi kratkotrajna Justinijanova vlast nad Italijom upoznala tamošnje stanovništvo s knjiškim reminiscencijama Justinijanova prava i da bi se konsenzualna kupnja udomila u langobardskoj Italiji u vrijeme kad ona nije bila poznata u onim provincijama koje su ostale pod Bizantom, tim više što nije nepoznato da je langobardska Italija u brojnim pravnim institutima zadržala predjustinijanski pravni sustav, temeljen na Teodozijevoj kodeksu.

²²⁴ Schiaparelli n. dj. 89—91 (= Troya III, 286, br. 424). Slično i u darovnici od god. 718 (Schiaparelli n. dj. 87—89 = Troya III 278, br. 421) nalazimo dokaz da je karta ispostavljena iz dokaznih razloga, a ne zbog važenja pravnog posla: »Unde tui pro munimine et cautela hanc donationis nostre pagina fieri elegimus...« Isp. i Schiaparelli, n. dj. 258—260 (= Troya IV, 236, br. 600); 283—285 (= Troya, IV, 362, br. 636).

Druga je isprava iz 753. god.²²⁵ U njoj izjavljuje kupac da je »per alia cartula uinditionis« kupio neku kuću, ali da je nije platio (»... quia deutor sum dare tibi... soledus propter casa...«). U ispravi kupac utvrđuje da daje umjesto cijene neke zlatne predmete. I ova isprava nas uvjerava da smo kod analize prethodne isprave bili u pravu: očito je kupac primio kuću, a njegova se obveza temelji bez sumnje upravo na činjenici što je prodavalac ispunio svoju obvezu, tj. predao stvar, a nikako samo na pukoj suglasnosti volja.

Rezultat naše analize langobardske kupoprodaje, izvršene na osnovi najstarijih sačuvanih kupoprodajnih isprava, bio bi da su Langobardi recipirali kupoprodaju za gotov novac što su je našli na osvojenim talijanskim provincijama kasnog rimskog carstva, s time da su u izvjesnim slučajevima shvaćali kupoprodaju na strogo sinalagmatski način, ugledajući se pritom na obližnja bizantska područja. Ovaj rezultat je tim uvjerljiviji što između kupovine za gotov novac i potpune sinalagmatski kupoprodajnog ugovora ne postoji suštinska razlika, već očita srodnost. Kupoprodaja za gotov novac nije ništa drugo nego takav sinalagmatski kupoprodajni ugovor kod kojeg se izvršenju samo jedne strane — kupca — pridaje konstitutivni značaj važenja ugovora. Od takve koncepcije do koncepcije po kojoj izvršenje obveza bilo koje od stranaka stvara obvezu za drugu stranu zaista nije dalek put. U svakom slučaju naša analiza je pokazala s vrlo velikim stupnjem vjerojatnosti da tradicija karte nije kod Langobarda imala ono konstitutivno značenje što joj ga pridaju Brunner i njegova škola.²²⁶

Bit će korisno bar ukratko razmotriti i značajke darovanja u langobardskom pravnom sustavu. Poznato je da su Langobardi za važenje darovanja tražili poštivanje određenih formi. Darovanja među laičkim osobama priznaju se kao punovažna po langobardskom pravu samo ako su učinjena na dva načina, tj. ili uz tzv. launegild, naime uz novčanu ili nenovčanu protučinidbu obdarenog, koja po vladajućoj teoriji na neki način fingira naplativost ili uz tzv. tingaciju, naime uz pretpostavku da se radi o pravnom poslu za slučaj smrti povezanom s određenim formalnostima.²²⁷ Obratno, za darovanja prema crkvi nisu bile potrebne nikakve formalnosti jer je Liutprand god. 726. propisao da se crkva može darivati bez launegilda i bez tingacije.²²⁸ Najstarije lan-

²²⁵ Schiaparelli, n. dj. 311—313 (= Troya IV, 474 br. 675).

²²⁶ Dodali bismo još jedan argument protiv shvaćanja o odlučujućoj ulozi tradicije karte kod Langobarda. Naime, kompleciona formula post tradita preuzeta je iz rimske isprave gdje je nalazimo već u drugoj polovici 6. st. (Brunner, n. dj. 91). Ako tradicija karte nije imala konstitutivni značaj u rimskoj ispravi, onda formula post traditam ne može biti dokazom za takav značaj te formule u langobardskom pravnom području. Važnost tradicije morala bi se dokazati drugim argumentima. Međutim, ostale okolnosti, kao što smo pokušali dokazati, govore da su Langobardi priznavali prvenstveno kupoprodaju s plaćenom cijenom.

²²⁷ Ro. 172 De thinx quod est donatio. Ro. 175 De launegild. V. F. Beyerle, Die Gesetze der Langobarden. Weimar 1947, 60—62.

²²⁸ Liutpr. 73 De donatione quae sine launigild aut sine thingatione facta est, menime stare deueat. Quia et sic specialiter in edictum (sc. Rotarijev edikt) non fuit institutum, tamen usque modo sic est iudicatum:... excepto si in ecclesiam aut in loca sanctorum aut in exenodochio pro anima sua aliquit quiscumque donauerit, stabile deueat permanere, quia in loca sanctorum aut in exenodochio nec thinx nec launigild impedire deuit, eo quod pro anima factum est. V. Beyerle, n. dj. 236—238.

gobardske darovne isprave vrlo često nemaju uopće nikakve notareve komplecione formule²²⁹ ili, ako je imaju, ne nalazimo u njima formulu post tradita.²³⁰ Iz tih se isprava ne može nikako zaključiti da bi tradicija karte igrala konstitutivnu ulogu kod darovanja. Pogotovo je to vidljivo iz isprave iz god. 718. u kojoj izričito stoji da se isprava izdaje samo u dokazne svrhe (»Unde tiui pro monimine et cautela hanc donationis nostre pagina fieri elegimus...«)²³¹ Uostalom, radi se o darovanjima crkvi za koja nije bila propisana nikakva forma. U jedinog pak sačuvanoj darovnoj ispravi među laičkim osobama iz najstarijeg perioda langobardske isprave, tj. do 757. god., upotrebljava se forma launegilda (»Constat me Anuald... donasset et donamus, concessisse et concessimus... et suscepi ego Anuald... launegild... (20 solida)... ut ipsa donationem nostra firma et stauilia permaneat«).²³² Radi se o darovanju među braćom. U skladu s propisima langobardskog prava, a prema izričitom tekstu darovnice, darovanje postaje punovažno plaćanjem launegilda. Isprava s njenom pomalo stereotipnom komplecionom formulom (»Ego Ciacio... scriptor huius cartule pos testium rouorationem compleui et dedi«), u kojoj nema formule post tradita, služi očito samo za dokazne svrhe.²³³

Langobardska kupoprodaja za gotov novac kod koje je odlučujući moment za važenje pravnog posla plaćanje cijene zadržala se sve do 13. st.,²³⁴ tj. sve dok nisu glosatori oživjeli staro rimsko shvaćanje kupoprodaje kao konsenzualnog ugovora.

III. DISPOZITIVNOST KUPOPRODAJNIH ISPRAVA U HRVATSKOM PRIMORJU I DALMACIJI

1. Statutarne odredbe

Daljnja evolucija shvaćanja kupoprodaje može se pratiti na materijalu iz područja Hrvatskog primorja i Dalmacije koji je u zadovoljavajućoj tradiciji i količini sačuvan od sredine 12. st., dakle upravo nekako od vremena renesanse rimskog prava prilagođenog od glosatora novim vremenima i novim uvje-

²²⁹ Npr. Schiaparelli, n. dj. 87—89 (= Troya III, 278, br. 421); 108—112 (Troya III 338, br. 438); 112—115 (= Troya III 343, br. 439); 122—124 (= Troya III 394, br. 448); 128—140 (= Troya III 425, br. 457); 144—145; 171—172 (= Troya III 579, br. 491); 183—185 (= Troya III 632, br. 510); 191—194 (= Troya III 634, br. 511); 208—211 (= Troya III 646, br. 515); 227—229 (= Troya III 693, br. 533).

²³⁰ Npr. Schiaparelli, n. dj. 272—274 (= Troya IV 330, br. 620); 283—285 (= Troya IV 362, br. 636); 297—298 (= Troya IV 408, br. 659); 353—255 (= Troya IV, 592 br. 696).

²³¹ Schiaparelli, n. dj. 87—89 (= Troya III, 278 br. 421).

²³² Schiaparelli, n. dj. 185—186 (= Troya III 625, br. 149). Isprava je iz 736. god.

²³³ Ako je launegild priznat u langobardskom pravu kao forma darovanja zato što se njime fingira kupoprodaja, onda time s neočekivane strane dobiva potvrdu naša teza o langobardskoj kupoprodaji kao kupoprodaji uz plaćanje cijene. Darovanje u formi launegilda važi nakon što se plati launegild, što znači da i kupoprodaja postaje punovažnom za obje strane tek nakon plaćanja cijene.

²³⁴ Isp. H. von Voltolini, Die südtiroler Notariats-Imbreviaturen des 13. Jahrhunderts, Teil 1, 1899, str. LXVIII i d., a naročito H. F. Schmid, Dalmatinische Stadtbücher, *Zgodovinski časopis* VI—VII, Ljubljana 1952—1953, 337 i d.

tima. Ipak, čini se da je najsigurniji put za razumijevanje kupoprodaje u kasnom srednjem vijeku i u početku novog vijeka na našem obalnom području proučavanje statutarne odredbe o kupoprodaji što ih nalazimo u statutima primorskih općina od Rijeke i Cresa do Splita i Brača. Po našem mišljenju, mnoge odredbe srednjovjekovnih primorskih statuta govore nedvosmisleno u prilog shvaćanja da je kupoprodaja u to doba bila konsenzualni ugovor, a da je isprava služila samo kao dokaz o tome da je sklopljen ugovor i kakav je ugovor sklopljen.

Tako je prema Creskom statutu iz 1440. god.²³⁵ u spornim predmetima do 25 lira bio dovoljan jedan svjedok, od 25 do 200 lira tražilo se suglasno svjedočanstvo dvojice svjedoka, dok je u predmetima preko 200 lira priznavan dokaz s dvojicom odnosno trojicom svjedoka ili s javnom ispravom ili s ispravom vlastoručno napisanom od dužnika.²³⁶ Čini se da tekst statuta upućuje na to da je isprava imala dokazni, a ne dispozitivni značaj.

Slično je i po Riječkom statutu iz god. 1530.²³⁷ Do 3 lire odlučuje zakletva dužnika, ako nema jačeg dokaza. Od 3 do 35 lira dokazuje se s jednim svjedokom i zakletvom tužioca, do 200 lira potrebna su 2 svjedoka, a iznad 200 lira dokazuje se javnom ispravom ili ispravom vlastoručno napisanom od dužnika ili s dva svjedoka uz zakletvu tužioca.²³⁸

Krčki statut na latinskom jeziku iz početka 16. st.²³⁹ također predviđa u spornim stvarima do 5 lira dokazivanje putem jednog svjedoka uz zakletvu tužioca. Iznad toga vjeruje se dvojici odnosno trojici svjedoka ili javnoj ispravi ili ispravi vlastoručno pisanoj od dužnika.²⁴⁰

Svi naprijed navedeni dokazi ipak su neizravne prirode. Oni upućuju na dokaznu snagu isprava na sudu i stvaraju uvjerenje da su isprave prvenstveno pisane zbog dokazivanja, a ne u cilju perfektuiranja pravnog posla. Ipak, to nisu dokazi takve jačine da ne bi dozvoljavali i drugu interpretaciju po kojoj bi tek sastavljanjem isprave posao bio pravovaljan, s time da bi takva dispozitivna isprava ujedno služila pred sudom kao dokaz opstojanosti sadržaja pravnog posla. Međutim, Krčki statut nam pruža dokaz koji zadovoljava i koji kao da ne ostavlja sumnje da je na našem obalnom području u kasnom srednjem vijeku i početkom novog vijeka isprava imala isključivo dokazni karakter. Naime, Krčki statut razlikuje,²⁴¹ kao što to uostalom radi složna praksa, teorija i zakonodavstvo ostalih srednjovjekovnih gradova na obalama Jadrana, koncept ugovora (minuta sive poliza) od upisa bitnih točaka ugovora

²³⁵ Statuto di Cherso et Ossero, Venetiis 1640.

²³⁶ Creski statut 28 »...e da lire dusento de piccoli in suso fino à infinito el creditor die prouar per instrumenti publici, ouer scritto de man del sò debitor spetialmente quando tutte do le parte, che litiga insieme presenti seranno, ouer per dò, ouer per tre testimonij degni de fede.«

²³⁷ L. Herkov, Statut grada Rijeke, Zagreb 1948; S. Gigante, Statuti concessi al Comune di Fiume, Fiume 1910.

²³⁸ Riječki statut, lib. II, cap. 21: »...a libris vero CC supra... probare debeat vel per instrumenta, vel per scripturam manu ipsius debitoris... (itd.)«

²³⁹ G. Vassilich, Statuto della città di Veglia, *Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria*, vol. I, Parenzo 1885; vol. II Parenzo 1886; A. Lusardi-E. Besta, Statuta Veglae, Milano 1945.

²⁴⁰ Krčki statut lib. I, cap. XXIV.

²⁴¹ Krčki statut, lib. I cap. LXXVIII De stipulatione instrumentorum, et ordine superinde servando; lib. II, cap. XCVII Quod defuncto notario alius idoneus possit perficere instrumenta.

u notarsku knjigu (protocolla, notulae seu imbreviaturae) i od ugovora sastavljenog u čistopisu (charta vel instrumentum publicum), koji treba na uobičajeni način dovršiti, potpisati, osnažiti (perfectum, subscriptum et corroboratum secundum antiquum morem) ili drugim riječima sastaviti u javnoj formi (redigere in publicam formam). Ugovor se smatra sklopljen suglasnošću volja obiju strana²⁴² tako da i sam koncept ne možemo smatrati formom ugovora, već naprosto bilješkom o sklopljenom ugovoru.²⁴³ Međutim, ni notarske knjige ni isprava o ugovoru sastavljena u propisanoj formi nisu ništa drugo nego dokazi o sklopljenom ugovoru, a ne forma ugovora. To se vidi već i po tome što ugovor važi i prije nego što je ispostavljena isprava i što ispravu može makar i dulje vremena nakon sklapanja ugovora i nakon smrti notara sastaviti drugi notar po nalogu rektora. Uostalom, da je to tako, vidi se najbolje po tome što stranke često nisu ni tražile da se sastavi isprava o ugovoru, već su se zadovoljavale upisivanjem glavnih točaka ugovora u notarsku knjigu, a ispravu zahtijevale samo ako su to tražile posebne okolnosti.²⁴⁴ Nadalje se po Rapskom statutu notar prilikom nastupa na službu zaklinjao da će u roku od 15 dana nakon upisa u notarsku knjigu izraditi ispravu »i nju dati vlasniku, ako je on hoće imati, a ako je ne zahtijeva, kurija će ga prisiliti da je zatraži«.²⁴⁵ Očito je isprava i po Rapskom statutu služila samo kao dokaz. To je tim više jasno što je notar izrađivao i pismene otpravke presude, koje je ovjeravao egzaminator,²⁴⁶ a nema sumnje da je otpravak presude služio samo kao dokaz o opstojnosti i sadržaju presude. Uostalom, iz odredaba Rapskog statuta daje se zaključiti da je on na originalni način riješio pitanje dokazne snage pojedinih dokaznih sredstava: u pravnim poslovima do 1 perpera prihvaća se svjedočanstvo jednog svjedoka, a preko jednog perpera potrebna su dva svjedoka. Međutim, Rapski statut priznaje dokaznu snagu i notarskim knjigama i notarskim javnim ispravama. Kod toga je zanimljivo, da se dokazna snaga notarske knjige ograničuje na 1 godinu, svjedoka na 4 godine, a javnih isprava na 30 godina od dana sklopljenog ugovora.²⁴⁷

Prema Šibenskom statutu²⁴⁸ notar je morao izraditi ispravu u roku od mjesec dana služeći se kod toga svojom notarskom knjigom. »To važi u pogledu

²⁴² Krčki statut, lib. I. cap. LXXVIII: »...si quis ex contrahentibus ante completum contractum animo irato ab inde discesserit, et dixerit: Non sum contentus, nec stare volo huic concordio, tunc notarius nihil ultra scribere debeat...«

²⁴³ Na istom mjestu: »...Et si... minuta sive poliza eo interim fuerit amissa, ita quod inveniri non possit, tunc contrahentes pro suo damno et interesse habeant regresum contra notarium sic negligentem.«

²⁴⁴ To se naročito lijepo vidi iz notarskih knjiga riječkog kancelara i notara Antuna de Renno de Mutina V. S. Gigante, Libri del Cancelliere, I, Fiume 1912, II, Fiume 1931; M. Zjazić, Knjiga Riječkog kancelara i notara Antuna de Renno de Mutina (1436—1461), *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci*, III, IV i V, gdje se uz upisani pravni posao posebno napominje eventualna izrada isprave bilješkom: Publicatum. Kod većine pravnih poslova nema uopće te bilješke.

²⁴⁵ Rapski statut lib. V, cap. XIII: »...teneat ex notis extrahere cartam infra dies quindecim et ipsam dare domino, si ipsam voluerit habere; et si eam noluerit exigere, compelletur per curiam ipsam exigendi.«

²⁴⁶ Rapski statut, lib. V, cap. XVII i XVIII.

²⁴⁷ Rapski statut, lib. I, cap. I; lib. III, cap. XII.

²⁴⁸ Volumen statutorum, legum et reformationum civitatis Sibenici, Venetiis 1608.

presuda kao i u pogledu ugovora.«²⁴⁹ Treba upozoriti i na odredbu Šibenskog statuta po kojoj notar treba sadržaj posljednje volje upisati u svoju notarsku knjigu, a oporučnu ispravu izraditi tek na zahtjev ovlaštenika po smrti oporučitelja,²⁵⁰ s time da upis u notarsku knjigu treba stalno držati kod sebe »kako bi usporedbom s tom abrevijaturom... mogao notar... istinitost i sadržaj ispostavljenih oporuka pred svima... dokazati«.²⁵¹

Zadarski statut²⁵² propisuje da su stranke obvezne tražiti ovjeru isprave od egzaminatora u roku od mjesec dana nakon sklapanja ugovora (*facto contractu*), jer inače »ni nota ni ispostavljena isprava nemaju nikakve važnosti«.²⁵³ Dakle, naknadna egzaminatorova ovjera osnažuje *ex tunc* i ugovor upisan u notarsku knjigu i ispravu. Bez njegove ovjere ne važi ni jedno ni drugo. Drugim riječima, notarska knjiga i isprava jednako su važne. Kad bi ispostavljanje isprave bila glavna formalna potrepština ugovora, onda bi statut vezivao egzaminatorovu ovjeru isključivo na ispravu.

I u Trogirskom statutu²⁵⁴ naći ćemo važnu potvrdu za isključivo dokazni karakter notarske isprave u kasnom srednjem vijeku. Prema jednoj odredbi tog statuta ugovore u vrijednosti iznad 20 libara treba sklapati putem notarskog instrumenta. Ipak, stranke mogu iznimno sklopiti ugovor i bez notara, ako notar nije pri ruci, ali su u tom slučaju obvezne ugovor sklopiti pred dva ili tri svjedoka i nakon toga potražiti notara da on naknadno sastavi javnu ispravu.²⁵⁵ Čitava ta odredba ne bi imala uopće nikakva smisla kad bi isprava imala dispozitivno značenje. U tom slučaju sve stranačke radnje prije ispostavljanja isprave imale bi značaj pregovora i bile bi načelno pravno irelevantne. Spomenuta odredba dokazuje da se ugovor sklapao suglasnošću volja obih strana, a da je pismena forma za ugovore iznad 20 libara bila propisana samo zbog osiguranja dokaza. Uostalom, Trogirski statut propisuje — slično ostalim statutima — u jednoj svojoj reformaciji da notar mora izraditi i zainteresiranoj stranci predati ispravu o ugovoru što je pred njim sklopljen i što je upisan

²⁴⁹ Šibenski statut, lib. III, cap. XXXVII *Quod notarius infra vnum mensem debeat instrumenta complere in formam publicam: »Quod et locum habeat in sentencijs sicut in contractibus«.*

²⁵⁰ Šibenski statut, lib. III, cap. XL *Quod notarius vnicuique dare possit testamentum et partem testamenti cui pertenuerit: »...teneatur ipse notarius tale testamentum in abbreviaturis suis ponere: et deinde tale testamentum sic factum... unicuique volenti particulam sibi competentem.«*

²⁵¹ Šibenski statut, na istom mjestu: *»...Abbreviaturam autem totius autentici testamenti talis notarius semper penes se retineat... ut per recursum ad talem abbreviaturam... veritatem et tenorem extractorum testamentorum possit notarius eoram omnibus... demonstrare.«*

²⁵² *Statuta jadertina cum omnibus reformationibus in hunc diem factis, Venetijs 1564.*

²⁵³ Zadarski statut, lib. II, cap. XCI, *Quod Curia de partibus insimul obligatis partem affugientem examinatorem rogare compellat: »...quia si intra predictum mensem examinari non fuerit rogatus ultra mensem, nec nota nec instrumentum extractum haberet aliquam firmitatem.«*

²⁵⁴ I. Stroh al, *Statut i reformacija grada Trogira (MHJSM, vol. X, Zagreb 1915).*

²⁵⁵ Trogirski statut, lib. I, cap. 47: *»Sed a libris XX supra unusquisque publicum habeat instrumentum... et si notarius tunc presens non fuerit, utraque pars vadat et conveniat ante duos vel tres legitimos testes et inveniente notario fieri faciat instrumentum in publicam formam reducendum.«*

u njegove knjige (quod ipse stipulabit) u roku od 2 mjeseca od dana sklapanja ugovora (a die stipulationis).²⁵⁶

Pa ipak stvar nije sasvim jednostavna kao što na prvi pogled izgleda. Naime, neki statuti izričito propisuju pismenu formu kao obveznu formu za neke vrsti ugovora pa izgleda da bar za te ugovore isprava ima dispozitivni karakter.

Tako se prema Krčkom statutu za prodaju nekretnina traži prisutnost dvojice ili trojice svjedoka i javna notarska isprava jer inače prodaja ne važi.²⁵⁷

I po Zadarskom statutu otuđivanje nekretnina ne važi ako nije učinjeno u pismenoj formi. Ipak po tom statutu pismena forma je obvezna samo za otuđenja nekretnina iznad 10 libara.²⁵⁸ Isto tako po Zadarskom statutu novčani dugovi iznad 10 libara moraju se utvrditi javnom ispravom.²⁵⁹

Konačno, prema Trogirskom i Splitskom statutu²⁶⁰ svaki pravni posao iznad 20 libara mora biti sačinjen u pismenoj formi. Splitski statut je naročito oštar i precizan: ako nema javne isprave, otuđenje ne važi »ipso iure«.

Čini nam se da ne bismo vodili dovoljno računa o tome da je na našem primorskom području postojao veći broj pravnih područja i o tome da su pravna shvaćanja tijekom stoljeća evoluirala i doživljavala bitne modifikacije ako bismo htjeli nasilno dokazati da isprave na području Hrvatskog primorja i Dalmacije nisu uopće nikada i ni u kojem slučaju imale dispozitivni karakter. Čini nam se da je dispozitivni karakter teško odreći naročito ispravama splitskog pravnog područja za pravne poslove iznad 20 libara jer Splitski statut izričito kaže da bez isprave takav ugovor ne važi »ipso iure«. Slično se može tvrditi i za krčko pravno područje.²⁶¹

Pa ipak, izvjesnu sumnju izazivaju odredbe Trogirskog statuta iz kojih, kao što smo maločas vidjeli, proizlazi da se ugovori iznad 20 libara mogu sklapati i bez notara s time da se notarska isprava iz dokaznih razloga mora ipak naknadno sastaviti. Ne znači li to da se ni riječi Splitskog statuta ne smiju previše strogo interpretirati? Nešto slično možemo tvrditi i za prodaju nekretnina na Krku gdje je s jedne strane bila doduše propisana pismena forma za otuđenje nekretnina, ali gdje su notari prisustvovali sklapanju ugovora, sastavljali koncept ugovora, upisivali ga u svoju notarsku knjigu i tek nakon određenog vremena ispostavljali ispravu, davali ispravu na ovjeru egzaminatoru, a da je vrlo teško pridati bilo kojoj od spomenutih formalnosti odlučujući

²⁵⁶ Trogirski statut, Reformationum Liber I, cap. 40 Quod notarius teneatur publicare instrumenta.

²⁵⁷ Krčki statut, lib. I, cap. LXXV: »...omnis venditio rei stabilis fieri debeat in praesentia duorum vel trium testium bonae famae... cum charta publici notarii... aliter facta nullius fiat valoris...«

²⁵⁸ Zadarski statut, lib. II, cap. CIV Quod de quacunque venditione, donatione, alienatione vineae, domus et cuiuslibet possessionis facta a libris decem paruum supra fiat publicum instrumentum: »...si obmissum fuerit... talis... alienatio de maiori summa decem librarum nullius sit valoris...«

²⁵⁹ Zadarski statut, lib. II, cap. LXIX.

²⁶⁰ Trogirski statut, lib. I, cap. 47; Splitski statut lib. III, cap. XVII: »...de omnibus conventionibus, uenditionibus, debitis et de omnibus alijs contractibus et alienationibus, excepto de possessionibus et hereditatibus indiuisis a XX librarum... supra fiat... publicum instrumentum, alias... alienatio... non ualeat ipso iure.«

²⁶¹ O dispozitivnosti isprava po Splitskom i Krčkom statutu v. i Margetić, Funkcija i porijeklo službe egzaminatora 208 i d.

značaj. Uostalom, prema jednoj odredbi Krčkog statuta, ako o prodaji nije učinjena javna notarska isprava, već je ispravu sastavila neovlaštena osoba »tada se takvo pismeno tako učinjeno... ne prima niti mu se pridaje vjera«. ²⁶² To znači da prodaja bez javne notarske isprave ipak važi, samo međusobne obveze nisu utužive pa imaju karakter prirodne obligacije, ili drugim riječima ugovor važi kao neutuživ i bez javne vjere notarske isprave, što znači da ona nema dispozitivni karakter.

Sve u svemu izgleda kao da je pomalo prodiralo shvaćanje o dispozitivnosti isprave koje je najdalje doprlo u Splitu i Krku. Ipak imamo dojam da u praksi ovo pitanje nije nikad bilo toliko zaoštrano kao u modernoj pravnoj znanosti. Uostalom, i u današnje vrijeme nepravnik teško slijedi pravne distinkcije o dispozitivnosti i dokaznom svojstvu isprave i radije se zadovoljava razmišljanjem o većoj ili manjoj dokaznoj snazi isprave.

2. Analiza isprava

Sačuvane isprave iz kraja 12. i iz 13. st. uvjeravaju nas da je u to vrijeme praksa već osjećala kupoprodaju kao konsenzualni ugovor. ²⁶³

²⁶² Krčki statut, lib. I, cap. LXXVIII: »... tunc talis scriptura sic facta manu non publici notarii non admittatur, nec fides ei adhibeatur.«

²⁶³ Kao što smo već napomenuli, prema Beucu n. dj. 544, notarske isprave imale bi dispozitivni značaj. S druge strane, prema istom piscu, n. dj. 662—3 »za nekretnine izgleda, da je važno pravilo, da se kupoprodajna pogodba nije uglavila, ako nije kupac predao kupovninu, što slijedi iz činjenice, da se u svim ispravama o prodaji nekretnina ističe da je prodavaoc već primio kupovnicu. Pače iz jedne isprave je vidljivo, da je isprava o kupoprodaji ništava upravo iz razloga, što kupac nije uopće platio kupovninu (»carta vendicionis... sit vana et irrita in perpetuum, quia inde nullum denarium solvi«). Drugim riječima, Beuc tvrdi da je u Zadru u 13. i 14. st. kupoprodaja imala značaj kupovine za gotovo i da je plaćanje cijene imalo konstitutivni značaj za važnost kupoprodajnog ugovora. Ipak, sama činjenica da se u svim ispravama o kupoprodaji ističe već obavljeno plaćanje cijene ne znači da je plaćanje cijene bilo es-sentiale negotii i da bez tog plaćanja kupoprodaja naprosto nije postojala, već ima mnogo jednostavnije objašnjenje: isprava o prodaji ujedno je imala značaj isprave o namirenju prodavaoca, tako da je kupac umjesto dvije isprave dobivao jednu što je praktičnije i jeftinije. Uostalom, prema Zadarskom statutu lib. III, cap. XXIV prodaja nekretnina u vrijednosti iznad 10 libara bez javne isprave ne važi (nullius sit valoris), što znači da je nevažeća čak i ona prodaja gdje je isplata već uslijedila pa će u tom slučaju prodavalac moći zadržati nekretninu u svojem posjedu i vlasništvu, a kupcu neće preostati ništa drugo nego da traži natrag isplaćenu kupovninu. Čini se da Beuc suprotstavlja prodaju pokretnina prodaji nekretnina u tom smislu što bi prodaja pokretnina važila i bez plaćene cijene. Beuc to izvodi iz odredbe Zadarskog statuta (lib. III, cap. XXVI) po kojoj kupac pokretnine u mori plaća određenu novčanu kaznu. Prema našem tumačenju, što ga iznosimo u tekstu, upravo je obratno, bar što se tiče pokretnina u vrijednosti do 20 libara: ako je dana kapara, kupoprodaja važi upravo zbog toga što se kapara smatra djelomičnim plaćanjem cijene. S druge strane iz Smičiklas VI 584, br. 493 (Zadar, 27. III 1287.) vidi se da je kupoprodaja pokretnina u Zadru u 13. i 14. stoljeću konsenzualni ugovor: isprava služi samo kao dokazno sredstvo (manifestum facio per hoc presens instrumentum) te nema dispozitivni karakter, a plaćanje cijene je odgođeno za pet mjeseci (cijena robe iznosi 100 libara, »quas centum libras... me obligo et promitto... soluere... usque ad proximum festum sancte Marie de medio augusti...«) što drugim riječima znači da važenje kupoprodajnog ugovora ne ovisi o bezodvlačnom plaćanju cijene. Konačno, ni Beucova tvrdnja da je iz jedne isprave vidljivo da je isprava o kupoprodaji ništava zato što kupac

Najjasnije se to vidi iz onih sačuvanih isprava koje registričaju obavljenu kupnju formulom *confiteor* (*fateor*, *confiteor et manifestum facio*, *manifestum facio*) *per hoc scriptum*, *quia* (*quod*) *vendidi* (*vendisse atque transactisse*).²⁶⁴ U toj formuli je sasvim jasno izraženo da je isprava samo dokazno sredstvo jer prodavalac samo daje na znanje putem isprave da je već izvršio prodaju. Osim toga, da bi stvar bila upravo školski čista i očita, prodavalac glagolskim vremenima dijeli sklapanje ugovora od sastavljanja isprave pa ovo potonje stavlja u sadašnjost, a ono prvo u prošlost.

U uskoj vezi s navedenom formulom je i druga koja se također rado upotrebljavala, a u kojoj nema izričaja *per hoc scriptum*.²⁶⁵

Trogirska formula *profiteor et protestor accipisse* bez sumnje ima isto značenje: prodavalac ispostavlja ispravu kao dokazno sredstvo o već obavljenoj kupoprodaji.²⁶⁶

Ako je to tako, onda treba priznati da su čisto dokazne isprave i one putem kojih prodavalac objavljuje obavljenu prodaju, ali stavlja čin prodaje u sadašnjost: *manifestum facio quia do, dono et transacto*²⁶⁷ odnosno *fateor quomodo vendo*.²⁶⁸

Konsenzualnost pravnih poslova u 12. st. naročito se lijepo vidi iz uvodne formule notarske isprave od 8. X 1193. pisane u Zadru. Tamo se kaže: *Quicquid venditur vel donatur, necesse habet vinculo scripti annodari, ut venditionis*

nije platio kupovnu cijenu nije točna. Naime, u ispravi na koju se Beuc poziva (CD IV 189, br. 170, Zadar 16. V 1243.) ne kaže se da je prethodna isprava ništavna zato što nije plaćena kupovna cijena, već se kaže da se stranke slažu da ta isprava bude nevažeća (*et carta uendicionis... sit uacua et irrita... quia inde nullum denarium solui*), a to je sasvim nešto drugo. Naime, ugovorne strane su se najprije dogovorile da će jedna prodati drugoj neku lađu i taj ugovor utvrdile javnom ispravom. Naknadno su stranke odustale od svoje volje i suglasnosti pa su sklopile ugovor o najmu te iste lađe tako da je bivši prodavalac postao najmodavac, a kupac najmoprimac. Razumljivo je da je bilo potrebno utvrditi da zbog izmijenjene volje stranaka i zbog novog ugovora stari ugovor više ne važi. Da stranke nisu promijenile svoju volju i sklopile novi ugovor, prodavalac bi sudskim putem mogao na temelju prve isprave istjerivati kupovnu cijenu od kupca, a kupac se ne bi mogao braniti izjavom da prodaja ne važi, unatoč sastavljenoj javnoj ispravi, zato što nije platio cijenu. Javna isprava se upravo zato i sastavlja da olakša dokazivanje pred sudom. U protivnome bi sastavljanje javne isprave bilo sasvim nepotrebno gubljenje vremena i novaca.

²⁶⁴ CD II 232, br. 215 (Zadar, 8. XII 1188); 286, br. 269 (Zadar, 15. XII 1197); IV 35 br. 31 (Zadar, 28. IX 1237); V 97 br. 613 (Split, 5. VI 1258); 469, br. 935 (Split, 16. VI 1268); VI 233, br. 201 (Zadar, 24. I 1278); 290, br. 244 (Zadar, 4. IV 1279); 312 br. 261 (Zadar, 9. X 1279); 316 br. 264 (Zadar, 10. XII 1279); 342 br. 288 (Nin, 22. V 1280); VII 250 br. 220 (Zadar, 11. VIII 1296); 255 br. 224 (Zadar, 8. X 1296); 258 br. 226 (Zadar, 11. X 1296); 259 br. 228 (Nin, 12. XI 1296) itd.

²⁶⁵ Npr. CD III 364 br. 317 (Split, kolovoza 1232); 394 br. 341 (Split, 22. I 1234); 408 br. 352 (Split, lipnja 1234); VI 507 br. 424 (Split, 23. XI 1284).

²⁶⁶ CD III 357 br. 310 od 22. IV 1232; IV 143 br. 131 od 17. II 1242; 154 br. 139 od 2. VI 1242. i 139 br. 647 od 10. XII 1259.

²⁶⁷ Npr. zadarske isprave CD V 90 br. 606 od 14. VII 1258; 189 br. 695 od 9. II 1261; 317 br. 806 od 21. XII 1264; VI 16, br. 18 iz 1272. god. itd.

²⁶⁸ Npr. zadarske isprave VI 339 br. 284 od 10. IV 1280; 392 br. 331 od 17. VIII 1281; 567 br. 481 od 31. X 1286; 592 br. 500 od 19. VI 1287; 656 br. 551 od 19. VII 1289; 686 br. 580 od 12. II 1290; VI 82 br. 69 od 9. V 1292; 168 br. 147 od 2. I 1294; 219 br. 199 od 11. I 1296; 254 br. 223 od 8. X 1296; 263 br. 232 od 3. III 1297. itd.

seu donationis conditio non temporis longitudine aut silentij taciturnitate compressa obliuioni tradetur, sed perpetuo cordatenus teneatur. Dakle, pravni posao važit će i bez isprave, ali će stranka biti loše zaštićena.²⁶⁹

Bilo bi suvišno gomilati daljnje dokaze za nesumnjivu i očitu činjenicu da je od 12. st. dalje kupoprodaja na našoj obali Jadrana bila konsenzualni ugovor i da je notarska isprava služila samo kao dokaz o sklopljenom pravnom poslu. To je tako u to vrijeme ne samo u susjednoj Italiji, već i u kontinentalnom dijelu Hrvatske gdje su bili na snazi sasvim drugi pravni propisi i gdje su vjerodostojna mjesta svjedočila o sklopljenom pravnom poslu na način koji bitno odudara od opisanih oblika notarske kupoprodajne isprave, ali koji se u svojoj biti ipak svodi na utvrđivanje opstojnosti i sadržaja ugovora.²⁷⁰

Ali, kako su se u Dalmaciji ugovori sklapali prije 12. st.? Je li i prije tog vremena kupoprodaja bila konsenzualni ugovor ili se sklapala plaćanjem cijene odnosno izvršenjem činidbe od strane jedne ugovorne strane ili je konačno za punovažno sklapanje ugovora bila potrebna koja druga formalnost?

3. K a p a r a

Nažalost, nemamo izravnih dokaza za tvrdnju da se i u Dalmaciji prije prihvaćanja glosatorskih naučanja i oživljavanja studija rimskog prava shvaćala kupoprodaja kao sinalagmatički ugovor ili bar kao kupnja za gotov novac. Takvo shvaćanje kupoprodaje trebalo bi u Dalmaciji tim više očekivati što su takvi tipovi kupoprodaje bili poznati i prihvaćeni u susjednoj Italiji, kao što smo to već pokušali prikazati. Ali, ako već zbog oskudice izvora nema izravnih dokaza, nadamo se da ćemo pravilnim tumačenjem nekih pravnih institucija srednjovjekovnih statuta naših primorskih gradova moći dokazati bar vjerojatnost sličnosti razvoja pravne misli na obim obalama Jadrana. Kod toga mislimo u prvom redu na pravnu ustanovu kapare.

Kao što je poznato, Zadarski statut iz 1305. god. sadrži u mnogim svojim elementima razmjerno novije pravo koje se razvijalo pod snažnim i vidljivim utjecajem glosatora. Tako je upravo u pogledu kapare Zadarski statut prihvatio stajalište rimskog prava i propisao da kod kupovanja pokretnina ili nekretnina svaka strana može od ugovora odustati premda je bila dana kapara, s time da, potpuno u skladu s odredbama rimskog prava, strana koja je dala kaparu, a odustala od ugovora, gubi kaparu, a strana koja je primila kaparu vraća u

²⁶⁹ CD II 261 br. 246. Začudo V. Novaku, Supetarski kartular, 179 ovo je dokaz »pravnog zahtjeva da se svaka kupoprodaja fiksira notarskim instrumentom« iz čega bi se moglo zaključiti da je Novak sklon notarskim ispravama priznati dispozitivni karakter.

²⁷⁰ Umjesto svega, evo samo jednog primjera. Prema ispravi CD VII 69 br. 60 od 22. I 1292, što ju je ispostavio Čazmanski kaptol, posvjedočuje se (ad universorum noticiam pervenire volumus) da su prodavaoci i kupac došli pred kaptol i izjavili da su sklopili kupoprodajni ugovor (... confessi sunt vendidisse ... pro sex marcis plenarie sicut dixerunt acceptis...). Prema završnoj formuli isprava daje strankama sigurnost, dakle ona je dokazno sredstvo (Ut igitur huiusmodi vendicionis series robur inviolabilis firmitatis optineat et vigorem, nec per quempiam circuitu temporis valeat retractari seu in irritum revocari...)

slučaju svog odustanka dvostruki iznos kapare.²⁷¹ Pa ipak, čak i razmjerno »moderni« Zadariški statut predviđa značajno odstupanje od rimskih načela: kod prodaje pokretnina ispod 20 libara davanje kapare ima konstitutivni karakter pa ugovorne strane u tom slučaju ne mogu više odustati od ugovora.²⁷² Tu očito kapara nije sporedni ugovor koji se u smislu načela rimskog prava pridodaje glavnom ugovoru o kupoprodaji, već ona ima značaj forme sklapanja ugovora. Dakle, čak i u Zadru u manje važnim kupoprodajnim ugovorima — kad se radi o pokretnini u vrijednosti ispod 20 libara — kapara poprma značaj djelomičnog plaćanja cijene. Ugovornim stranama nije u tom slučaju moguće odustati od ugovora s razloga što on nema puke obveznopravne posljedice, već on u sebi sadrži i značajne stvarnopravne elemente: plaćanjem cijene, makar i djelomičnim, stvar prelazi u vlasništvo kupca. Kao što vidimo, čak i u Zadarskom statutu nailazimo na zanimljivo miješanje i kombiniranje rimskog i »nerimskog«, grčkog i barbarskog, shvaćanja kupoprodaje.²⁷³

Krčki statut također razlikuje prodaju nekretnina od prodaje pokretnina. O prodaji nekretnina po Krčkom statutu već je bilo riječi u ovom radu. Podsjećamo da smo nakon izvršene analize i usporedbe s drugim statutima bili skloni ispravama o prodaji nekretnina priznati dispozitivni značaj prvenstveno na splitskom i krčkom pravnom području. U pogledu pokretnina situacija je sasvim drukčija. Krčki statut izričito određuje da se prodaja pokretnina smatra važećom ako je u znak sklopljene pogodbe dana kapara u visini od jednog ili više solida. U tom slučaju ne može se odustati od prodaje.²⁷⁴ Tu odredbu Krčkog statuta treba povezati sa sličnim odredbama Creskog i Rapskog statuta. Prema Creskom statutu prodaja važi ako je dan novčić (*un danaro piccolo*) u ime kapare,²⁷⁵ dok se po Rapskom statutu za važenje prodaje zahtijeva ili davanje

²⁷¹ Zadariški statut, lib. III, cap. XXV *De forma et modo arrarum datarum causa alicuius rei emptae, et venditae*: »... si aliquis uendiderit... rem... mobilem vel immobilem... et emptor dederit arras... et aliquis... velit recedere a contractu... volumus... si emptor est perdat quod dedit nomine arrarum, si uero uenditor est duplum restituere compellatur...« Za rimsko pravo od izvora isp. prvenstveno Gaj, 3, 139; D. 19, 1, 11, 6; 18, 1, 35 pr. i Just. Institucije 3, 23 pr. Prema Justinijanovu pravu, kapara ima značaj odustatnine. U svakom slučaju u rimskom pravu kapara je samo dokaz o postignutom sporazumu. V. npr. Czyhlarz, *Lehrbuch der Institutionen*, 13. i 14. Auflage, Wien-Leipzig 1914, 172, a od novijih M. Kaser, *Das römische Recht*, II 269 i d. U pojedinosti, naročito u razmatranja razlika između *arra poenalis* i *arra poenitentialis*, ne možemo dakako ulaziti.

²⁷² Na istom mjestu: »... Nisi forte uenditio rei mobilis fuerit de viginti libris... vel abinde inferius... tunc... si... datum fuerit aliquid nomine arrarum, teneat modis omnibus et valeat ipsa uenditio et compellatur uenditor per... comitem... tradere rem venditam emptori et emptor dare compellatur praetium conuentum uenditori.«

²⁷³ Beuc, n. dj., 663, spominje kaparu i svojim riječima prenosi sadržaj odgovarajuće statutarne odredbe.

²⁷⁴ Krčki statut, lib. I, cap. LXXV: »... uenditio rei mobilis valere debeat et firma fiat dum uendens acceptauerit pro arra sive nomine caparrae solidum unum vel plures ab emptore et tunc nulla partium possit poenitere...«

²⁷⁵ Creski statut, cap. 222: »... se mercado de alcuna cosa se farà fra algune persone, dado un danaro piccolo per capara, el mercado sia fermo... E se'l mercado fosse fatto dauanti un bon testimonio, così con compara (treba biti: capara) come senza, vaia e tegna«.

kapare ili javna isprava.²⁷⁶ Značajno je da Creski statut na kraju glave koja govori o kapari potpuno mijenja koncepciju i nadodaje da ugovor važi i bez kapare ako je učinjen pred »dobrim« svjedokom. Iz toga se može zaključiti da prvobitni tekst Creskog statuta priznaje važećim samo ugovore uz kaparu, a da je tek naknadno prilično nespretno »prikrpan« dodatak koji poništava pravi smisao prethodnog teksta. Slično se iz teksta Rapskog statuta može lako zaključiti da je tek naknadno dodana odredba o javnoj notarskoj ispravi. Prvobitni tekst bez sumnje je glasio ovako: »nijedna prodaja ne važi... ako nije dana kapara pred tri vjerodostojna svjedoka«. Tek naknadno je odobreno da se kupoprodajni ugovori mogu punovažno sklapati i bez kapare, i to putem javne notarske isprave. Upravo zato što je imao pred očima prvobitni tekst, sastavljač dodatka je mogao napisati: »ili ako ne postoji o prodaji javna notarska isprava, čak i bez kapare«. Naime, sve do redigiranja tog dodatka kupoprodajni ugovori važili su samo uz plaćanje kapare, dakako ako nije došlo do kupnje za gotovo.

Iz usporedbe statuta triju kvarnerskih otoka vidljivo je još nešto. Naime, po Creskom statutu kapara se sastoji od novčića, po Krčkom statutu od jednog ili više soldina, a Rapski statut uopće ne govori o veličini kapare. Radi se o dvije koncepcije koje se međusobno bore. Po starijoj koncepciji, kapara je zapravo znak sklopljenog kupoprodajnog ugovora, ali ne u smislu rimskog prava, dakle ona nije neki sporedni ugovor koji se pridodaje kupoprodajnom ugovoru, već je kapara upravo forma kupoprodajnog ugovora. Kako se radi prvenstveno o formi ugovora, visina kapare nije važna, već je ona, da se tako izrazimo, standardizirana i fiksirana u jednom novčiću. Tako je to valjda bilo početno i na Krku, ali je kasnije prodrlo drugo shvaćanje o kapari kao djelomičnom anticipativnom plaćanju cijene pa je strankama dakako odobreno da visinu kapare podese prema vlastitom nahođenju. I ovdje smo mogli konstatirati često zapaženu pojavu da mlađi statut konzervira starije shvaćanje. U svakom slučaju i jedno i drugo shvaćanje kapare bitno odudara od kapare rimskog prava. Čini se da nema sumnje da su Cres, Krk i Rab začuđujuće dugo vremena konzervirali barbarsko shvaćanje kapare koje možemo naći još u starom langobardskom pravu. Uostalom, pravni povjesnici vodili su žestoke pjeirke o tome da li je langobardska arra početak plaćanja cijene ili samo simbol obećanja plaćanja cijene sličan vadiji.²⁷⁷

Ako se u odredbama Creskog, Krčkog i Rapskog statuta još ne može sa sigurnošću naći kupoprodaja kao ugovor koji nastaje bar djelomičnim plaćanjem cijene u obliku kapare, i to s razloga što se najvjerojatnije odredbe o kapari u sva tri statuta odnose samo na pokretnine pa imaju prema tome razmjerno ograničenu važnost, dotle nam Splitski statut pomaže da u kapari vidimo važniju i širu pojavu. Naime, prema Splitskom statutu kupoprodajni

²⁷⁶ Rapski statut, lib. III, cap. XV: »...ullum mercatum non valeat... nisi sit data arra inter partes in praesentia testium fide dignorum, vel nisi de ipso mercato apparuerit publica scriptura per manum notarii, etiam sine arra«.

²⁷⁷ Vadija, uadium, uadia je simbol jamčenja kojim se osniva osobno ili stvarno jamstvo za slučaj neispunjenja nekog duga. V. umjesto svega P. S. Leicht, Storia del diritto italiano, Il diritto privato, Parte terza, Le obbligazioni, 114—5; G. A. S. u t i, I contratti obbligatori nella storia del diritto italiano, I, Milano 1952, 224—232.

ugovor sklopljen uz kaparu pravovaljan je i od njega stranke ne mogu više odustati, i to bez obzira na to da li se radi o pokretninama ili nekretninama.²⁷⁸ Splitska odredba na pouzdani način povezuje već analizirane odredbe Zadarskog, Creskog, Krčkog i Rapskog statuta. Upada u oči sličnost formulacije pravovaljanosti kupoprodajnog ugovora s kaparom po Splitskom i Zadarskom statutu: oba statuta određuju da gradska kurija mora intervenirati u cilju izvršenja ugovora. To nam daje pravo da odredbe Zadarskog, Creskog, Krčkog i Rapskog statuta o kapari kod prodaje pokretnina shvatimo kao ograničeni ostatak prethodnog stadija pravnog razvitka u kojem je kupoprodaja važila ako je cijena bila plaćena ili ako je putem kapare bar započeto s plaćanjem. Taj tip ugovora ograničen je kasnije na pokretnine jer se jačanjem pismenosti za prodaju nekretnina počelo tražiti sastavljanje notarskog instrumenta. Creski pak statut daje naslutiti još dalju i dublju prošlost u kojoj kapara nije imala funkciju početka plaćanja cijene, već je predstavljala obaveznu i nužnu formu sklapanja kupoprodajnih ugovora bez koje oni nisu važili.

Čini nam se dakle da smo analizom kapare u statutima naših primorskih srednjovjekovnih gradova uspjeli s priličnom vjerojatnošću dokazati da je konzenzualnost kupoprodajnog ugovora razmjerno kasna pojava, a da je prije toga, vjerojatno negdje do 12. st. u Dalmaciji važio princip kupnje za gotovo ublažen ustanovom kapare shvaćene kao djelomično plaćanje cijene.

Nadalje, iz analize odredaba o kapari može se naslutiti još raniji stadij kupoprodaje kao formalnog ugovora čija se forma sastoji u davanju novčića prodavaocu.

4. Pro fine, bezvjetje, talion

Davanje sitnog novca uz cijenu u kupoprodajnom ugovoru nalazimo i u nekim ispravama iz 13. st. Tako u ispravi iz 1280. god. ispostavljennoj u Ninu prodavalac potvrđuje da je prodao neku zemlju za sedam libara, te da je uz to primio 5 soldina u ime taliona.²⁷⁹ Nešto kasnije, također u Ninu, 1296. god. prodaje se vinograd za pet libara uz talion od 2 groša.²⁸⁰ Inače se pravni termin talion može naći u izvjesnom broju zadarskih isprava 13. st. U tim ispravama

²⁷⁸ Splitski statut, lib. III, cap. XCVI De arris datis: »... si... aliquod mercatum factum fuerit siue de possessionibus et rebus stabilibus, siue de mercimonijs... et arrē datē fuerint in presentia duorum testium... dictum mercatum sit firmum et ratum. Et nec uenditor nec emptor possit dictum mercatum dimittere; et potestas... Spalati et rectores... teneatur... dictum mercatum facere obseruari et compleri et executioni mandari«. Za Cvitanića, Pravno uređenje splitske komune 136 citirani tekst začudo je dokaz da »je kapara bila više-manje samo dokaz da je zaključen pravovaljani ugovor te je naličila na Gajevu »arrha confirmatoria.« Cvitanić neočekivano zaključuje: »... pa se dužnik nije mogao riješiti obaveze ispunjenja ugovora žrtvovanjem dane kapare«. To je točno, ali upravo to dokazuje različnost rimske i srednjovjekovne, posebno splitske, kapare.

²⁷⁹ CD VI 342, br. 288 od 22. V 1280.: »... per hoc presens scriptum confiteor vendidisse atque transactasse... neku zemlju za 7 libara... a nobis plene susceptis, in talione mihi dedisti quinque solidos...«

²⁸⁰ CD VII 259 br. 228 od 12. XI 1296.: »... per hoc presens scriptum confitemur uendidisse... vinograd za 5 libara... a te plene receptis; et pro talione dedisti nobis duos grossos...«

talion predstavlja cijenu za prodanu stvar u kupoprodajnim ugovorima sastavljenim u obliku darovnice. Opći oblik takvog kupoprodajnog ugovora zaodjenutog u formu darovanja jest slijedeći: navodni darodavac, a zapravo prodavatelj, izjavljuje da osjeća veliku ljubav prema daroprimcu, zapravo kupcu, te mu zbog te ljubavi daruje nešto, najčešće zemlju ili vinograd (»pro amore et dilectione quam habeo in te... dono tibi...«) te izjavljuje da je od obdarenog u vezi s tim darovanjem (»ob quam donationem«) primio izvjesnu svotu novaca kao talion: accepimus... pro talione (7 perpera);²⁸¹ dedisti mihi pro talione (45 libara);²⁸² talionasti (10,5 perpera);²⁸³ talionasti mihi (10 libara);²⁸⁴ remunerasti (41 libru);²⁸⁵ recepimus (20 libara);²⁸⁶ dedisti et talionasti (12 libara);²⁸⁷ talionasti (50 libara);²⁸⁸ dedisti mihi nomine talionis (92 libre).²⁸⁹ Jedino u ispravi iz 1280. talion ima značenje slično onom što smo ga upoznali u ninskim ispravama: prodavalac izjavljuje da je primio cijenu i uz nju kao talion par cipela.²⁹⁰ U Zadru nailazimo dakle na dvije vrste taliona: talion je ili cijena ili neka vrst znaka sklopljene pogodbe. Kako je kupoprodaja u čudnom obliku darovanja neprirodna i kod nas se pojavljuje samo na Krku, Lastovu i Zadru,²⁹¹ to izgleda vjerojatnim da je talion u funkciji cijene tek naknadna izmišljotina notara, a da je talion u osnovnoj, početnoj i prirodnoj funkciji forma naplativih i besplatnih pravnih poslova. Uz tu pretpostavku može se lijepo razumjeti kako su notari uopće došli na ideju da kupoprodaju odjenu u oblik darovanja. Naime, ako je običajnim pravom bilo utvrđeno da za darovanje darodavac primi od daroprimca neki mali protudar u predmetu razmjerno male vrijednosti ili u nekom sitnom novcu, onda nije bilo ni najmanje komplicirano povećati vrijednost protudara i na taj način po želji sugovarača kupoprodaju odjenuti u formu darovanja i istodobno primiti pravednu cijenu. Nešto slično dogodilo se i u susjednoj Italiji, gdje je langobardsko pravo priznavalo pravnu važnost darovanja, samo ako su upotrijebljene pravne forme ili thinxa ili launegilda, a poznato je da launegild nije ništa drugo nego protudar razmjerno male vrijednosti što ga čini obdarenij prema darodavcu.²⁹² Langobardski je launegild početkom 12. st. znao doseći visinu od čak 100 libara,²⁹³ što podsjeća na sličnu evoluciju zadarskog taliona.

²⁸¹ CD III 344 br. 302 od 28. IX 1231.

²⁸² CD III 387 br. 334 od 6. X 1233.

²⁸³ CD IV 35 br. 31 od 28. IX 1237.

²⁸⁴ CD IV 455 br. 397 iz 1240. god.

²⁸⁵ CD V 90, br. 606 od 14. III 1258.

²⁸⁶ CD V 317 br. 806 od 21. XII 1264.

²⁸⁷ CD V 333 br. 824 od 6. III 1265.

²⁸⁸ CD VI 91 br. 77 od 20. XII 1274.

²⁸⁹ CD VI 170 br. 157 od 4. VI 1276.

²⁹⁰ CD VI 340 br. 286 od 28. IV 1280: »... per hoc presens scriptum manifestum facio quomodo do, dono, vendo atque transacto... (vinograd za 8 libara) ... quod precium... confessa... sum... plene habuisse... et unum par subtellarium pro talione...«

²⁹¹ V. L. Margetić, Darovanje i protudarovanje u baščanskim ispravama 14. i 15. stoljeća, *Krčki zbornik* 5, Krk 1972, 129–141.

²⁹² Edictus Rothari, cap. 175 De launegild. V. F. Bluhme ceteraeque Langobardorum leges, Hannover 1865, 36; F. Beyerle, Die Gesetze der Langobarden, Weimar 1947, 62.

²⁹³ Isp. P. S. Leicht, Il diritto privato preirneriano, Bologna 1933, 237.

Par cipela kao dodatak cijeni nalazimo u 13. st. i u Splitu. Tako je 1215. god. prodana neka zemlja za dva i po romanata s time da je prodavalac uz cijenu primio i par cipela (emisti finito pretio duorum romanatorum et medii pro fine et uno pario subtularium, besuetie).²⁹⁴ Isto tako dodaje se par cipela god. 1234. cijeni od 4 perpera (precisa uenditione quatour perperorum, de quibus nos bene sumus pacati ex toto. Insuper dedisti nobis per subtularium besuetie). Očito se radi o starom pravnom običaju koji je preživio sve burne ekonomske i pravne promjene i koji u 13. st. djeluje i u Zadru i u Splitu zaista anahronistički, a stranke ga tu i tamo upotrebljavaju, a da mu pravog značenja više ne shvaćaju. Uostalom, poplate kao dodatak cijeni nalazimo pri kraju 11. st. u bilješkama o kupnjama što ih je učinio Petar Crni, sačuvanim u tzv. Supetarskom kartularu. Petar Crni navodi među ostalim da je kupio neke zemlje »pro I solidio et pario de sola pro fine«, a druge zemlje »pro II solidis et duobus pariis de solis pro fine«.²⁹⁵

Povezanost pravnih ustanova taliona, bezvjetja i pro fine već je odavno uočena te su iznošene različite hipoteze. Prvi se ovim terminima pozabavio Rački i usporedio »finis« s njemačkim litcoup-om, dakle ustvrdio da se doplatak pro fine davao kao nagrada svjedocima.²⁹⁶ V. Mažuranić²⁹⁷ smatrao je da se radi o dodatku cijeni »za neporeciv prienos vlasnosti« i povezao spomenute pravne institucije s domitom i odmitom drugih hrvatskih pravnih područja. Kostrenčić²⁹⁸ predložio je da se talion i bezvjetje smatraju kao neka vrst »izjednačenja« i za objašnjenje svoje teze pridodao: »zamjećujemo dakle nazor da kupac bolje kupuje, nego li prodavalac prodaje« uz napomenu da je tečaj (sc. novac) bio potvrđen znatnom padanju«. Solovjev je povezao riječ besuetie s njegovom ikavskom formom u 16. st. (brezuvitje) i ustvrdio da se prodaja s brezuvitjem ima smatrati bezuvjetnom, sine conditione pa bi joj značaj bio više simbolički jer se prodavalac teško rastajao od zemlje koju je prodavao.²⁹⁹ Po P. Skoku pro fine »znači i neku vrstu likova, aldomaš«, dakle on se vraća na teoriju Račkoga, ali u nastavku nadovezuje na V. Mažuranića kad kaže da se radi o doplati kupovine.³⁰⁰ Za besuetie Skok misli da znači »ono, što se ne može poreći« i nadodaje: ali se ipak ne razabire dobro, kakva je to vrsta plateža, možda kapara«.³⁰¹ Konačno, Novak je u svojoj analizi Supetarskog kartulara po uzoru na Mažuranića povezao pojmove pro fine, besuetie, domit i odmit, ustvrdio da se kod besuetija i pro fine radi o sakralnim elementima žrtvovanja i da treba razlikovati pro fine od besuetija premda su to »dva veoma slična pravno-običajna postupka«. Po Novaku pro fine znači »postupak,

²⁹⁴ CD III 130 br. 111.

²⁹⁵ Stipišić-Šamšalović, CD I 174 = Kukuljević, Cod. dipl. I. 173 = Rački, Doc. 127—137 br. 111 = V. Novak-P. Skok, Supetarski kartular 216.

²⁹⁶ F. Rački, Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća, 221.

²⁹⁷ n. dj. 54—56.

²⁹⁸ M. Kostrenčić, Bezuvjetje, *Mjesečnik pravničkoga društva u Zagrebu*, XXXIX, knj. I 1913, 550—556.

²⁹⁹ A. Solovjev, Privatno-pravni ugovori XVI veka iz Poljičke župe, *Arhiv za pravnu i društvene nauke XXVIII (XLV) Beograd 1934*, 398—415.

³⁰⁰ P. Skok-V. Novak, Supetarski kartular 285—6.

³⁰¹ n. dj. 293.

kraj, konac bezuslovne kupoprodaje«, a besuetie je vodilo »ka istom cilju«. Novak priznaje da su to ipak »još zamagljena pitanja«.³⁰²

I tako na kraju stoljetnog proučavanja nismo se mnogo pomakli od početne točke. Čak se može reći da su se znanstvenici udaljavali od rješenja problema zadovoljavajući se sve nejasnijim odgovorima. Rački je dosta precizno izrazio svoj stav, ali su se kasniji istraživači, a naročito Novak, zadovoljavali pravno nejasnim rješenjima.

Po našem mišljenju treba poći od razmjerno sigurne pretpostavke da se radi o nekom preživjelom ostatku starog običajnog prava, za koji više nema mjesta u novom pravnom životu, naročito počevši od 12. st. I zaista, pro fine, bezvjetje i talion nemaju smisla u konsenzualnoj kupoprodaji jer je za nju dovoljna suglasnost vóljā suogovaralaca. Osim toga, nije nevažna ni okolnost da velik dio splitskih i zadarskih isprava ne spominje ni pro fine ni bezvjetje ni talion. Talion ćemo naći samo još u Ninu u dvije isprave, a u Trogiru ćemo naići u nekim ispravama iz 13. st.³⁰³ na formu kupoprodaje koja se može povezati s nekim splitskim neobičnim formama³⁰⁴ koje su u bližoj ili daljoj vezi s pravnim ustanovama pro fine i bezvjetje. U drugim primorskim mjestima nema nečemu sličnom ni traga. Pro fine i bezvjetje su tim značajniji što se pojavljuju još u 11. st. u Supetarskom kartularu. On sadrži dvije vremenski odvojene grupe pravnih poslova, od kojih prva obuhvaća kupnje do t. 69. (prema Novakovoj podjeli), i to tako da se dijeli na podrupu kupnji nekretnina (do t. 40) i podgrupu kupnji serva (od t. 41 do t. 69). Druga grupa obuhvaća t. 79 do 90 i u njoj se radi prvenstveno o kupnji nekretnina uz kupnju četiri serva (t. 87—89).

Kupnja nekretnine iz prve grupe ima u pogledu »dodatka cijeni« ovakvu strukturu:

a) pro fine se sastoji od prehrambenih stvari ili tomu slično (sol, vino, žito, sir, kruh, ručak, koze, ovce, svinje, luk)	30 kupnji
b) pro fine se sastoji od drugih stvari (poplati, tkanine, novac)	7 kupnji
c) pro fine uopće ne postoji	1 kupnja
d) pro fine označava cijenu	1 kupnja

Kupnja serva iz prve grupe izgleda ovako:

a) pro fine se sastoji od prehrambenih stvari	1 kupnja
b) pro fine ne postoji	8 kupnji
c) pro fine označava cijenu	10 kupnji

Kupnja nekretnina u drugoj grupi:

a) pro fine se sastoji od prehrambenih stvari	6 kupnji
b) pro fine se sastoji iz novca	2 kupnje
c) pro fine označava cijenu	1 kupnja

³⁰² n. dj. 174, 181.

³⁰³ CD III 269 br. 241 od 23. V 1227; 357 br. 310 od 22. V 1232; IV 143 br. 131 od 17. II 1242; V 139 br. 647 od 10. XII 1259. V i brojna mjesta u M. Barada, Trogirski spomenici I i II, Zagreb 1948. i 1950, na koje upućuje index nominum et rerum s. v. cambium.

³⁰⁴ CD II 292 br. 276 (1198. god.); III 67 br. 60 (1207. god.); 96 br. 78 (1209. god.); 112 br. 90 (1212. god.); 394 br. 341 (1234. god.)

Kupnja serva u drugoj grupi:

a) pro fine se sastoji od prehrambenih stvari	1 kupnja
b) pro fine se sastoji od drugih stvari	1 kupnja
c) pro fine uopće ne postoji	2 kupnje

Nema sumnje da je prva grupa kupnji mnogo zanimljivija i važnija. Čini se po svemu da je sastavljač kartulara bio mnogo pažljiviji prilikom sastavljanja prve grupe negoli prilikom sastavljanja druge grupe kupnji. Možda je razlog tome slijedeći: kartular je prvi put sastavljen možda nedugo nakon osnivanja samostana kad su još noticije o kupnji i svjedocima imale neku važnost zato što još nije proteklo vrijeme dosjlosti. Nakon što je proteklo vrijeme dosjlosti noticije su postale daleko manje važne jer su dokazivale samo poštenje posjednika, a ono što je zapravo potpuno štitilo samostan i garantiralo mu posjed i vlasništvo, to je bio neometani dugogodišnji posjed. Taj prvi osnovni i početni dio kartulara sezao je negdje do t. 69., što se vidi po tome da nakon njega slijede zabilješke sasvim drukčijeg značaja i oblika koje podječaju na izvatke iz listina. Kasniji redaktor, po našem mišljenju, naprosto je prepisao prvih 69 točaka, a nakon toga dosta nemarno dodao spomenute izvatke i još pridodao izvjesni broj noticija o kupnjama. Kako je već davno proteklo vrijeme dosjlosti, novi redaktor je bio mnogo nemarniji. On se nije mnogo brinuo oko oblika i sadržaja tih dodatnih bilježaka o kupnjama, već mu je bilo jedino stalo da bilo kakvom bilješkom osigura i potvrdi poštenje samostana u času stjecanja onih dobara, nekretnina i serva, koja prvi redaktor nije iz nekih razloga pribilježio. Ako je tome tako, onda možemo usmjeriti našu pažnju isključivo na prvu grupu kupnji.

U toj prvoj grupi odmah zapažamo nešto vrlo značajno: praktički sve kupnje nekretnina imaju pro fine u značenju nekog dodatka kupovnoj cijeni, a praktički nijedna kupnja serva nema pro fine u smislu dodatka. Naime, od 38 kupnji pokretnina, punih 37 kupnji imaju pro fine u značenju dodatka cijeni, a u jednoj kupnji pro fine se ne spominje. Čini se da nema sumnje da se taj jedini slučaj pojavio isključivo zbog nemara drugog, eventualno prvog redaktora. Obratno, od 19 kupnji serva samo jedna ima pro fine u smislu dodatka cijeni, a čak bi se mogao i taj jedini slučaj interpretirati tako da se uzme kao da oba elementa čine cijenu: pro I solido et I staro de grano pro fine. Ipak kod kupnji serva nešto drugo privlači pažnju: 10 puta pro fine označava kupovnu cijenu, a 8 puta se pro fine ne spominje. Drugim riječima, pro fine je iz nekih razloga daleko manje važna riječ kod kupnje serva, nego kod kupnje nekretnina.

Sve što smo rekli upućuje dosta jasno na slijedeći zaključak: nekretnine prelaze u puno i neprijeporno vlasništvo kupca na taj način da se plati cijena i preda posjed, tj. izvrši investicija kupca. Plaćanjem cijene u smislu starog barbarskog (langobardskog i očito staroga hrvatskog) prava prešlo je vlasništvo kupljene stvari na kupca, ali tek investicijom, tj. preuzimanjem stvari u neposrednu vlast, bit će kupac sasvim siguran od eventualnih napadaja sa strane trećih osoba.

Kod nekretnina već po samoj prirodi posla normalni tijek događaja je slijedeći: stranke se pred svjedocima slože o kupoprodaji, sastave ispravu o pravnom poslu i o isplaćenoj cijeni i nakon toga s istim ili drugim svjedocima

idu na lice mjesta da izvrše »zavod« kako se investicija zvala u starom hrvatskom pravu. Prodavalac je na ime odstupljenog posjeda dobivao od kupca, nakon završenog zavoda, određeni predmet ili novac manje vrijednosti. Nije nemoguće da se to što je primio prodavalac upotrijebilo najčešće za čašćenje svjedoka. U natociji ili bilješci o kupnji kupac je spomenuo cijenu i onaj dodatak što ga je dao u ime odstupanja posjeda.

Naprotiv, kod pokretnina je postupak jednostavniji: sklapanje ugovora, plaćanje cijene i preuzimanje kupovnog predmeta padaju normalno u isti čas već po samoj prirodi stvari. I zato je razumljivo da sama cijena vrši funkciju priznanja predaje posjeda kupljene stvari, tj. da upotrijebimo stare hrvatske pravne termine, sama cijena davana je pro fine ili za bezvjetje. Kupnja pokretnina se dakako može shvatiti i kao kupnja bez dodatka i zato nije čudo što u većem broju slučajeva kupnje serva po Supetarskom kartularu formula pro fine nije uopće navedena.

Naše tumačenje formula pro fine i bezvjetje uvjerljivo, jednostavno i pravno prihvatljivo objašnjava ne samo te formule, nego i čitav postupak kupoprodaje. Objašnjenja Račkoga, V. Mažuranića i Solovjeva ostaju nekako neuvjerljiva, sve dok im se ne pridoda konkretni pravni sadržaj. A s tim pravnim sadržajem svako od spomenutih tumačenja ostaje na snazi i pomaže nam da bolje shvatimo proučavanu pojavu. I zaista, ako je pro fine ili bezvjetje dodatak cijeni koji materijalizira investiciju, onda tek postaje jasnim i logičnim tumačenje Mažuranića da se pro fine daje »za neporeciv prienos vlasnosti« i tumačenje Solovjeva o »bezuovjetnoj« kupnji, a nije daleko bio ni Rački koji je osjetio da se radi o nečem sličnom likufu i aldomašu.

IV. ZAKLJUČAK

Analiza pravnih pojmova pro fine i bezvjetje upućuje nas dakle — slično kao i analiza kapare — na zaključak da se u Dalmaciji prije 12. st. kupnja perfektuirala plaćanjem cijene. Osim toga po svemu izgleda da pro fine i bezvjetje ukazuju na još stariji stadij, koji je prethodio kupnji za gotovo, a u kojem kao da kupoprodaja nije uopće shvaćena kao naplatni pravni posao, već kao dva besplatna pravna posla s jedinstvenom ekonomskom sadržinom. Ta dva besplatna pravna posla perfektuirala su se na taj način da je jedna strana dala drugoj predmet o kojem je postignut dogovor, a druga strana je u znak da je posao konačno i neopozivo sklopljen dala neki predmet sasvim male vrijednosti pred svjedocima. Radi se očito o davnom vremenu u kojem novac još nije igrao nikakvu ulogu ili bar ne odlučujuću ulogu. Kad su se stranke sporazumjele da će npr. zamijeniti dva zemljišta, onda je trebalo taj ekonomski jedinstveni sporazum sprovesti u djelo. Dok sporazum nije bio sproveden, on zapravo nije obvezivao jer se još uvijek moglo odustati od sporazuma bez ikakvih štetnih posljedica. U prisutnosti svjedoka suugovarači su otišli nakon postignutog sporazuma na lice mjesta, obišli zemljište zajedno sa svjedocima pa je »obdareni« izručivao npr. par poplata »darovaocu« u znak da je od toga trenutka zemljište konačno i definitivno prešlo u posjed i vlasništvo obdarenog. Sve do časa dok »darovalac« nije primio bezvjetje, svaka od

ugovornih strana mogla je odustati od sporazuma. Poplati, čizme, cipele, najvjerojatnije simboliziraju akciju obilaska zemljišta: »darovalac« dobiva kao neku naknadu za utrošenu obuću, pogotovo ako se zemljište nalazilo na većoj udaljenosti. Bezvjetje se dakako moglo sastojati i od kakvih prehrambenih proizvoda, a onda je najvjerojatnije bilo upotrijebljeno na licu mjesta, tako da su ga svjedoci sa strankama naprosto pojeli pa je time jedan te isti predmet služio i kao bezvjetje i kao formalna naknada svjedocima, kasnije pod utjecajem Mađara nazvana aldomaš. Isti postupak sproveden je nakon toga i na drugom zemljištu. Ipak je jasno da je predaja prvog zemljišta »obdarenome« uz plaćanje bezvjetja važnija od pravnih aktivnosti prilikom predaje drugog zemljišta, i to s razloga što se ekonomski gledano radi o zamjeni. Ako se radi o dva pravna posla, onda bi izgledalo pravno moguće da jedna strana izvrši »svoj« pravni posao, a druga da nakon toga odbije pristupiti formalnostima oko »njezina« pravna posla. To je zaista poteškoća, ali problem se pojavljuje u drugom obliku i u naplatnim pravnim poslovima. Naime, onaj tko prvo izvrši činidbu u mnogo je nepovoljnijem položaju. Međutim, i kod naplatnih i kod besplatnih pravnih poslova sve se svodi na uzajamno povjerenje koje je osnova svih društvenih pojava, prvenstveno ekonomskih i pravnih. Gubljenje ugleda, očekivanje raznih koristi prilikom budućih poslova i dodatno dobro usađeni religiozni strah pred osvetom i kaznom nepoznatih i tajanstvenih sila što čovjeka okružuju, sve to osiguravalo je — i do današnjeg dana mutatis mutandis osigurava — sprovedenje u život bez posebnih komplikacija daleko najvećeg broja ugovora.

Drugim riječima, tvrdimo da je osnovna forma svih poslova početno bila darovanje, a da se forma tog darovanja sastojala u predaji nekog razmjerno manje vrijednog predmeta. Ako je ekonomska podloga sporazuma dviju strana bila neka vrst zamjene ili kupoprodaje, onda je dolazilo do dva besplatna pravna posla koji su bili povezani samo ekonomski, a ne i pravno.

Čini se, prema tome, da bi trebalo ponovno ispitati neke od temeljnih zaslada i aksioma moderne evropske pravne historiografije. Tako su njemački pravni povjesnici takoreći složni u tome da su normalni poslovi u starije germansko doba zamjena i iz nje proizašla kupnja. Tvrdi se da zamjena u sebi sadrži pojam prevare i da to dokazuje srodnost pojmova tauschen i täuschen. Zamjena i kupnja bile su najprije po tom gledanju poslovi za gotovo, a razvojni put nalazi se u tome što se postepeno priznavala pravna važnost i onim ugovorima kod kojih je dolazilo do djelomične isplate. Ta djelomična isplata pretvorila se još kasnije u ugovor s kaparom, sve dok nije došlo konačno do pravog konsenzualnog ugovora. Sa svim tim je u vezi i naučanje da je osnovni princip germanskog ugovornog prava princip naplativosti, jer da je načelno bio nepoznat pojam darovanja. Darovni ugovori su bili nevažeci: svaka činidba morala je imati protučinidbu jer inače nije pravno važila. To je navodno osnovni princip kod svih primitivnijih društvenih zajednica.³⁰⁵

³⁰⁵ Tako npr. Mitteis-Lieberich *Deutsches Privatrecht*, 5. Auflage, München 1968, 132. Isp. Planitz-Eckhardt, *Deutsche Rechtsgeschichte*, 59—60, a od starijih umjesto svega R. Schröder, *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte*, 2. Auflage, Leipzig 1894, 59—62.

Moderna etnografija zastupa drugo stajalište: pravni poslovi se u primitivnijim zajednicama vrše u obliku darovanja premda je teško povući granicu između izmjene darova i trgovanja putem zamjene.³⁰⁶

Proučavanje formi pravnih poslova u starom hrvatskom pravu potvrđuje novija etnološka istraživanja i za evropske narode, pa bi daljnja istraživanja sigurno donijela korisne i neočekivane rezultate.

C. REZULTATI

1. Notara kao privatnu osobu što se obrtimice bavi pisanjem isprava kojima pravni poredak priznaje javnu vjeru ne nalazimo još u kasnorimsko doba. On se pojavljuje tek pri kraju postojanja langobardskog kraljevstva, i to prvi put u odredbi kralja Rathisa 746. god. U Italiji je nakon toga notarskim ispravama stalno priznavana javna vjera.

2. U Hrvatskom primorju i Dalmaciji notarska isprava sama po sebi nije imala javne vjere. Razlog tome leži u prvom redu u žilavoj rimsko-bizantskoj tradiciji po kojoj isprave pisane od notara nisu imale nikakva privilegirana položaja u odnosu na druga dokazna sredstva.

3. U Hrvatskom primorju i Dalmaciji javnu vjeru imali su u prvom redu pristavi, a od prve polovice 13. st. također i notarske isprave, ovjerovljene od egzaminatora, službe uvedene u većinu općina po uzoru na Veneciju, gdje se ona prvi put pojavljuje 1204. god. Egzaminatorima odgovaraju u Istri vicedomini, a obje službe dokazuju da je u našim primorskim krajevima i u tom pravcu djelovala rimsko-bizantska tradicija po kojoj se javna vjera pridaje ispravama u čijem je ispostavljanju sudjelovala na bilo koji način općinska vlast.

S druge strane, ustanova pristava dokazuje snažan utjecaj staroga hrvatskog i uopće slavenskog prava.

4. Kupoprodaja, kao najtipičniji primjer ugovora, u kasno-rimsko doba nije više konsenzualni ugovor, već kupnja za gotov novac. Justinijan se djelomično vraća na klasičnu konsenzualnu kupoprodaju, ali uvodi pojam dispozitivne isprave za kupoprodaje sklopljene pismenim putem. U Bizantskom carstvu kupoprodaja je shvaćena kao ugovor koji važi nakon što je jedna od strana izvršila svoju činidbu, a Langobardi zadržavaju pojam predjustinijanske kupoprodaje kao kupnje za gotov novac. Tek za glosatora kupoprodaja postaje opet konsenzualnim ugovorom.

5. U našim primorskim krajevima nailazimo na kupoprodaju kao konsenzualni ugovor s razloga što je sačuvan izvorni materijal iz vremena u kojem je već glosatorska renesansa rimskog prava stigla i na našu obalu.

6. Ipak se i kod nas može neizravno utvrditi da je prije konsenzualne kupoprodaje važila kupoprodaja za gotov novac. Naročito nas na to upućuje ustanova kapare koja u statutima srednjovjekovnih gradskih općina ima tek tu

³⁰⁶ K. Birket-Smith, *Geschichte der Kultur*, 2. Auflage, Basel 1948, 189 i d.: »...spielt der Austausch von Gaben eine ausserordentlich grosse Rolle...«

i tamo karakteristike rimske kapare, a koja je u njima prvenstveno shvaćena kao početak plaćanja cijene. Kako statuti ne dozvoljavaju odustajanje od ugovora nakon što je dana kapara, dakle smatraju da je djelomičnim plaćanjem cijene kupac postao vlasnikom kupljenog predmeta, to treba zaključiti da je prije konsenzualne kupoprodaje važila u našim primorskim krajevima kupnja za gotov novac.

7. Pravne ustanove pro fine, bezvjetje i talion preživjeli su ostaci još starijeg shvaćanja kupoprodaje, koje je vjerojatno važilo u starohrvatsko i uopće u staroslavensko doba: kupoprodaja odnosno zamjena bila je ekonomski i moralno jedinstveni posao, a pravno se sastojala od dva nezavisna besplatna pravna posla, koji su se sklapali uz formalnost davanja predmeta male vrijednosti.

R i a s s u n t o

SULLA FEDE PUBBLICA E SULLA FACOLTÀ DISPOSITIVA DEI DOCUMENTI NOTARILI DEL MEDIO EVO (CON PARTICOLARE RIFERIMENTO AI TERRITORI COSTIERI CROATI)

I risultati ai quali arriva l'autore sono i seguenti:

1. Il notaio — persona privata, il cui mestiere era di formare documenti ai quali il diritto concedeva la fede pubblica, non esisteva ancora ai tempi del tardo impero romano. Lo si trova appena sul finire del regno longobardo; la prima volta in un capitolo del re Ratchis dell'anno 746. Da quel tempo in Italia ai documenti notarili veniva concessa la fede pubblica ininterrottamente.

2. Nel Litorale croato e nella Dalmazia il documento notarile per se stesso non godeva della fede pubblica, innanzi tutto a causa della tenace tradizione romano-bizantina la quale non dava ai documenti scritti dal notaio alcun privilegio in confronto agli altri mezzi di prova.

3. Della fede pubblica nel Litorale croato e nella Dalmazia godevano principalmente i *pristavi*, e dalla prima metà del XIII secolo anche i documenti notarili autenticati dagli *examinatores*, i quali vennero istituiti nel maggior numero dei comuni seguendo l'esempio di Venezia dove li troviamo per la prima volta nel 1204. Nell'Istria agli *examinatores* corrispondono i *vicedomini*, e questi due uffici dimostrano che nei nostri territori lungo il litorale si risentiva dell'influenza della tradizione romano-bizantina secondo la quale si concedeva la fede pubblica ai documenti che venivano rilasciati con la collaborazione degli ufficiali comunali. L'istituto del *pristav* dimostra invece l'esistenza della forte influenza del diritto croato e in genere di quello slavo.

4. La compravendita, esempio più tipico del contratto nel periodo del tardo impero romano, non è più contratto consensuale, ma compera per contanti. Giustiniano ritorna parzialmente alla classica compravendita consensuale, ma introduce l'idea del documento dispositivo per la compravendita conclusasi in forma scritta. Nell'impero bizantino la compravendita viene intesa come un

contratto che è valido al momento quando una delle parti ha eseguito la propria prestazione, mentre in Italia sotto i Longobardi si conserva l'idea della compravendita antegiustiniana come compera per contanti. Solamente per i glossatori la compravendita diventa nuovamente contratto consensuale.

5. Nei nostri territori costieri troviamo la compravendita interpretata come contratto consensuale, poichè sono stati serbati i documenti del tempo quando il rinascimento dei glossatori del diritto romano aveva raggiunto la nostra costa.

6. Per i nostri territori costieri si arriva indirettamente alla constatazione che prima della compravendita consensuale era in vigore la compravendita per contanti. A ciò ci rimanda particolarmente l'istituto della caparra, che negli statuti dei comuni medioevali ha le caratteristiche della caparra romana, e nei quali veniva intesa come l'inizio del pagamento del prezzo pattuito. Siccome gli statuti non permettevano di rinunciare al contratto dopo il versamento della caparra — che significava il pagamento parziale del prezzo, e che pertanto l'acquirente diveniva proprietario dell'oggetto comperato — si deve concludere che prima della compravendita consensuale nei nostri territori costieri vigeva la compera per contanti.

7. Gli istituti *pro fine*, *bezvjetje* e *talion* sono residui dell'antico concepimento della compravendita che probabilmente era in vigore ai tempi dell'antico diritto croato e in genere di quello slavo: la compravendita (e la permuta) era economicamente e moralmente un solo negozio giuridico, ma giuridicamente comprendeva due negozi gratuiti indipendenti l'uno dall'altro che si contraevano usando la formalità della consegna di oggetti di poco valore.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

4

Z A G R E B
1973

UREDNIČKI ODBOR

Ljubo BOBAN, Ljubiša DOKLESTIĆ, Ivan KAMPUŠ, Hrvoje MATKOVIĆ,
Gordana VLAJČIĆ

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

IVAN KAMPUŠ

Radovi 4

Izdavač

Sveučilište u Zagrebu
Institut za hrvatsku povijest

Za izdavača

Prof. dr Ljubo Boban

Prijevod

Vera Andrassy (engleski)

Lektori

Dr Blanka Jakić (njemački), Vera Andrassy (engleski), Stjepan Damjanović, Jasna
Penzar (hrvatski)

Korektor

Branko Erdeljac

Za sadržaj priloga odgovara autor

Adresa redakcije: Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, Đure Salaja 3.